

JEZSUITA ROMA KOLLÉGIUM ÉS SZAKKOLLÉGIUM

Szakmai lektor
KOVÁCS LÁSZLÓ PH.D

Olvasószerkesztő
HORVÁTH GYÖRGY

ISBN: 978-615-80273-0-4

Műszaki szerkesztő:
Heiszer Erika

Borító:
Ákos Péter

Jezsuita Roma Szakkollégium
1191 Budapest, Hunyadi, u. 2-4.
Nyomdai kivitelezés: Wings Group Kft.

KÁLLAI ERNŐ

AHOL MÁR ÁLMAI SEM LEHETNEK A GYEREKEKNEK

Egy falusi roma közösség
a 21. századi Magyarországon

A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI, MÓDSZEREI ÉS KÖRÜLMÉNYEI

2013-ban a Jezsuita Roma Szakkollégium vezetése azt a célt fogalmazta meg, hogy a társadalomkutatás iránt érdeklődő hallgatói számára olyan speciális programot szervez, ahol behatóbban tanulmányozhatják a kutatás elméleti aspektusai mellett a terepmunkát is. A terv megvalósítását nehezítette, hogy a szakkollégium hallgatói nem csak társadalomtudományokkal kapcsolatos egyetemi szakokra járnak, hanem minden tudományterületről érkeznek hallgatók, az orvosi tanulmányokat folytatóktól kezdve a zeneakadémistákig. A cél megvalósítása érdekében tehát egy olyan program került kidolgozásra, amely esélyt adhatott a különböző előképzettséggel és tudással rendelkező hallgatók számára is egy alapszintű társadalomtudományi kutatásba történő bekapcsolódásra, annak sikeres elvégzésére.

Ennek első állomása az intenzívnek mondható módszertani felkészítő kurzus volt, ahol egy szemeszter alatt az érdeklődő és a kutatásba bekapcsolódni kívánó hallgatók megismerkedhettek a munka során használható kvalitatív és kvantitatív módszerekkel, és lehetőségük nyílt ezek kipróbálására, gyakorlására is. Így például rengeteg interjút tanulmányoztunk, majd készítettünk egymással és kívülálló személyekkel, minden esetben utólag elemezve a nehézségeket és a hibákat. Szükség volt erre, hiszen a kurzus végére kiformalódó, mindenre elszánt „kemény magban” az egy szem szociológushallgató mellett egy szociálpolitikusnak készülő, egy leendő védőnő és egy nagyreményű cimbalomművész maradt. Így nem csak megfigyelési szempontokról, interjútechnikákról beszéltünk, hanem például a terepen való viselkedésről, vagy egy várhatóan szegény környezetben mozgó terepmunkás számára ajánlott öltözködési szokásokról is szót ejtettünk.

Mindezen szempontokat figyelembe véve, a kurzus vége felé kiválasztottunk a kutatás terepeként egy borsodi települést, majd közösen elkészítettük a kutatási tervet és összeállítottunk egy „módszertani

csomagot”. Ez különböző interjúterveket, megfigyelési szempontokat tartalmazott. Előzetesen szakirodalmi feltárást folytattunk, statisztikai adatokat és más elérhető információkat igyekeztünk összegyűjteni a kiválasztott településről. A falu kiválasztását befolyásolta az is, hogy az egyházi csatornákon elterjedt információk alapján – miszerint a jezsuita roma szakkollégisták egy település szociológiai feltérképezésére készülnek – a görög katolikus püspökség kifejezetten kérte és ösztönözte az adott település vizsgálatát, ahol nemrég tanodaprogramot indítottak, és ennek sikeres működéséhez szerettek volna további ismereteket szerezni a település társadalmi viszonyairól.

Az előkészítés után 2014. június 16-a és 19-e között került sor a terepmunkára, ahol négy hallgató, a szakkollégium társadalomtudományi területen PhD-tanulmányokat folytató rektora, valamint a kutatás vezetője vett részt.¹ Ezeket a napokat folyamatosan a településen töltöttük, a görög katolikus plébániához tartozó épületben laktunk.

A terepmunka során összesen 21 interjút készült. Az interjúalanyok között megtalálhatóak voltak a település meghatározó személyiségei: a polgármester, az alpolgármester, a háziorvos és az asszisztensnője, a védőnő, a helyi pap, az iskolaigazgató, a pedagógusok az iskolából és a tanodából, egy nyugdíjas rendőr, a vegyesbolt vezetője. Továbbá interjúk készültek roma és nem roma családokkal, figyelemmel a kormegoszlásra, igyekezve megszólítani az idősebb és a fiatalabb korosztályt is. Az interjúalanyok kiválasztása során használtuk a célzott megkeresést, a hólabdamódszert és a véletlenszerű kiválasztást is. Mindezeket kiegészítette egy „kvázi fókuszcsoportos beszélgetés” is, amelyet az első nap, mintegy bemutatkozásként, ismerkedésként folytattunk a település vezetőivel és néhány lakosával. Ismereteinket megfigyelésekkel egészítettük ki, amelyekben előre meghatározott szempontok alapján rögzítettük a falu fizikai és társadalmi állapotára egyaránt vonatkozó benyomásainkat, valamint fényképeztünk, és amennyiben megengedték, az interjúkról hangfelvétel is készült a későbbi feldolgozás megkönnyítése érdekében.

A napi adatfelvétel után módszertani megbeszéléseket és elemzéseket tartottunk, amelynek során elemeztük a felmerült problémákat,

¹ Antal Szabina, Fehér György, Gólya Márton, Simon Nóra hallgatók és Antal István rektor. A kutatási program vezetője Kállai Ernő volt.

valamint igyekeztünk a kutatási terven szükséges apróbb módosításokat elvégezni annak érdekében, hogy közelebb kerüljünk a település alaposabb megismeréséhez.

A terepmunka után az interjúkat írásban is rögzítettük, valamint a település oktatási, szociális és egészségügyi helyzetéről, a foglalkoztatás és az egyház szerepével kapcsolatos kérdésekről rövid eseteleírások készültek. A kutatás tapasztalatait a résztvevők 2014 végén mutatták be a településen élőknek, valamint 2014 decemberében egy Budapesten megrendezett szimpóziumon is.²

Jelen írás ennek a folyamatnak az eredményeit rögzíti. A tanulmányban felhasználtuk az interjúkat, a megfigyelésekről készült feljegyzéseket, az összegyűjtött statisztikai adatokat, a tematikus eseteleírásokat és némi vonatkozó szakirodalmat. Az írás végén néhány interjúból közlünk rövidített, szerkesztett részletet a téma és a helyi viszonyok jobb megértése érdekében.

² *Város – Vidék – Budapest a 21. században.* <http://jrsh.hu/iii-szimposium/>

BEVEZETÉS HELYETT: A VIDÉKI CIGÁNY LAKOSSÁG

A magyarországi roma közösségek egyes részei több évszázada, más csoportjaik alig száz éve telepedtek le Magyarországon. A különböző csoportok között a betelepülésüktől a mai napig rendkívül sok, karakteres különbség figyelhető meg. Így különböző nyelvi és történelmi hagyományok, kulturális különbségek jellemzik az egyébként is eltérő társadalmi helyzetet. Egy dologban azonban fontos hasonlóság figyelhető meg: a roma csoportok kevés kivételtől eltekintve vidéken, és ezen belül is kistelepüléseken élő közösségeket jelentettek régen és jelentenek napjainkban is. Ez a helyzet alapvetően a „későn érkezésből”, a társadalmi befogadás hiányából, a fizikailag és szellemileg is a peremlétbe szorulásról eredeztethető. A magasabb társadalmi státusz, a társadalmi integráció előrébb haladottsága, és gyakran a bizonyos foglalkozásokhoz kötődő többségi igény tette lehetővé egyes kisebb csoportok számára a nagyobb településekre történő költözést. Így alakult ki például a cigányzenészek városi rétege, akik az általuk nyújtott szolgáltatás iránti kereslet révén váltak városiakká.

Az ilyen kivételek ellenére a romák többsége napjainkban is kis falvak lakója maradt. Az első leghitelesebbnek tartott „kutatás”, az 1893-as cigányösszeírás is alapvetően községi lakosnak tekinti a romákat, megjegyezve, hogy *„Az összeírás nem talált letelepedett cigányokat (vagy a köztudomású állapottal szemben feltűnően csekély számban), a következő városokban: Esztergom, Pécs, Székesfehérvár, Győr, Kőszeg, Zala-Egerszeg, Szabadka, Karánsebes, s még néhány kisebb r.t. városban. Pedig köztudomású, hogy e helyeken mindenütt vannak cigány zenekarok, melyek számos (részben családos) tagjai cigány jellege kétségtelen. Budapest székes főváros cigány eredetű*

*lakosainak száma valószínűleg felül van a félezren. Az itteni cigányzenészek egy részének családja vidéken tartózkodik.*³

Hasonló megállapításra jutottak Kemény István és munkatársai is a 20. század második felében elvégzett reprezentatív vizsgálataik során.⁴ A cigányok megoszlása:

	1971	1993	2003
Budapest	7,9	9,1	10,4
Város	13,9	30,4	49,7
Község	78,2	60,5	30,9

(Forrás: Kemény István és munkatársainak reprezentatív cigányfelvételei)

1971-ben a cigány népesség több mint 90 százaléka vidéken, ezen belül közel 80 százaléka községekben élt. A 2003-ig tartó időszakban fokozatos eltolódás ment végbe a településtípusok közötti eloszlásban. Különösen a vidéki városok népességében lett nagyobb a roma lakosok aránya, de a bő egy százalékpontos fővárosi növekedés mellett a döntő többség vidéki lakos maradt.

Ez a fajta gyors urbanizáció azonban kevésbé kötődik költözéshez vagy modernizációs pályához a roma közösségek esetében. Inkább beszélhetünk a települések nagy számban várossá nyilvánításáról a rendszerváltozás után, ami által mindenféle mozgás nélkül lett városi lakos jelentős részük.⁵

A falusi körülmények között élők helyzete is sokat változott az eltelt évtizedekben. Az 1971-es kutatás szerint a cigányok kétharmada

³ *A Magyarországon végrehajtott 1893. évi cigányösszeírás eredményei.* Budapest, 1895. (Reprint kiadás), 19. o.

⁴ Lásd például: Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971-2003.* Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004.

⁵ 1971-ben 78 város volt Magyarországon, jelenleg 322. Forrás: *Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2014.* L. a Központi Statisztikai Hivatal internetes portálján: http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2014.pdf

telepszerű körülmények között élt, közülük a falvakban lakók közel 70 százaléka.

Anyanyelv	A településtől távol		A település szélén		A településen belül		Összesen
	telepi	nem telepi	telepi	nem telepi	telepi	nem telepi	
Magyar	12,0	2,7	29,3	5,2	24,3	26,5	100
Cigány	20,8	5,3	26,6	5,8	27,0	14,5	100
Román	39,1	2,0	10,8	14,7	6,9	26,5	100
Együtt	16,1	3,1	27,3	6,2	23,0	24,3	100

(Forrás: Kemény István és munkatársainak reprezentatív cigányfelvételei)

A 2000-es évek elejére ez a helyzet jelentősen változott. A 2003-as felmérés hatezer embert, azaz a romák csupán 6 százalékát találta telepszerű körülmények között.

	Falu	Város	Budapest	Összesen
Település belsejében	40,5	46,8	100	49,8
Település szélén	54,7	39,7	–	41,6
Távol, de nem telepen	3,0	1,6	–	2,0
Telepen	1,7	11,3	–	6,3
Egyéb	–	0,7	–	0,3
Összesen	100	100	100	100

(Forrás: Kemény István és munkatársainak reprezentatív cigányfelvételei)

Ez a robbanásszerűnek is mondható változás elsősorban az 1960-as években indult településfelfelé programnak köszönhető, amely eredményein a rendszerváltozás utáni társadalmi-gazdasági változások ugyan rontottak, de az elmúlt két évtizedben minden kormány romákkal foglalkozó programjában nevesített célként szerepel vala-

milyen módon a lakáskörülmények javításának igénye.⁶ A telepek felszámolása azonban nem szüntette meg a romák szegregációját, csak új formákat hozott létre. A telepfelszámolás során, most már belterületen épülő, ún. „Cs”-házak általában egy tömbben, egymás mellett épültek, ezzel hozva létre az elkülönítés új formáját.

A vidéken, falvakban élő roma közösségek társadalmi körülményei azonban nem változtak ilyen gyorsan. A cigányság pozíciója elsősorban a falu gazdasági-társadalmi helyzetétől függött. 1945 előtt a főleg a településen kívüli, teletszerű körülmények között élő romákat abban az esetben „fogadta el” a falu társadalma, ha szükség volt a munkaerejükre. Ez a helyzet az 1960-as években, az országban meginduló, gyorsított ütemű iparosítás politikájával kezdett megváltozni. A falvakból eleinte sok férfi – eleinte nem romák, majd később a romák is – ingázni kezdtek a nagyobb ipari központok felé, ott találva jövedelmezőbb megélhetést, később pedig családjukat is magukkal vitték, elköltöztek a fővárosba vagy még inkább a nagyobb vidéki városokba.

A falvakban maradó népesség esetében előtérbe került a jobb társadalmi pozíció megszerzésének az igénye, amely elsősorban a település belső, „jobb” részén történő lakásszerzésben nyilvánult meg. A gazdaságilag prosperáló településeken a magasabb lakásárak és a módosabb nem roma közösség ellenállása azonban nem engedte a cigányok jelentősebb térfoglalását. Más volt azonban a helyzet a gazdaságilag stagnáló falvak esetében. A megfelelő és jövedelmező foglalkozást nem találó nem roma lakosság fokozatos elköltözése megnyitotta az utat az addig a társadalom peremén élő cigányok számára is a település központja felé. Az alacsony lakásárak lehetővé tették az ekkor még munkaviszonnyal és munkajövedelemmel rendelkező romák számára a beköltözést.⁷ A tapasztalatok szerint azonban ez nem járt együtt egyfajta multikulturális, vegyes közeg kialakulásával. Sőt,

⁶ Vö.: Kállai Ernő: Kormányzati romaprogramok a rendszerváltozás után. In: Antal István – Frányó-Keller Katalin (szerk.): *Melyik úton?* Budapest, Jezsuita Roma Szakkollégium, 2014. 34-51. o.

⁷ Vö.: Szuhay Péter: A cigányság a legnagyobb magyarországi kisebbség. In: Rózsavölgyi Adél (szerk.): *MultiKultúra*. Másképp Alapítvány, 1996. 31-38. o.; Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma, 1999.

a társadalmi intézmények megkettőződéséről beszélhetünk. Így alakulnak ki a cigány kocsmák, boltok, a homogén cigány osztályok.

Ennek a folyamatnak a speciális esetét jelentik az ún. „elcigányosodó” falvak. Egy 1991-es kutatás szerint abban az évben 675 településen a cigányok aránya meghaladta a 8 százalékot, 94 településen a 25 százalékot, és 9 településen az 50 százalékot.⁸ Ebben az évben egy másik kutatás eredményei szerint a cigányok aránya Borsod megyében, 76 település kétharmadában haladta meg a 10 százalékot, több mint a felében a 20 százalékot, és 9 faluban az 50 százalékot.⁹

Havas Gábor kutatásából is tudjuk, hogy ezekben a falvakban „ön-szerveződésre képtelen, eltorzult szerkezetű csonka társadalmak jöttek létre”.¹⁰ Nincsen jelen a falusi középosztály, a paraszti társadalom valamikori magasabb pozíciójú szereplői. Ehhez szorosan kapcsolódik a demográfiai csonkaság, a különböző származású társadalmi csoportok alapvetően eltérő demográfiai szerkezete. A nem cigányok átlagéletkora 60 év feletti, miközben már nem születnek nem cigány gyerekek. Mindeközben a cigányság 20-23 éves átlagéletkorral főleg fiatalokból álló népelességgel van jelen.

⁸ Kocsi Károly – Kovács Zoltán: *A magyarországi cigány népesség társadalomföldrajza*. Budapest, MTA PTI, 1991.

⁹ G. Fekete Éva: Cigányok a Cserhátan. In: *Észak- és Kelet-magyarországi földrajzi évkönyv*. Miskolc, 1994. 139-154. o.

¹⁰ Havas Gábor: A kistelepülések és a cigányok. In: Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest, MTA, 1999. 163-204. o.

A TELEPÜLÉS ÉS A TÉRSÉG

A vizsgálódásunk tárgyát képező, a belső Cserehát területén fekvő, egy, a Szendrői-hegységet határoló patak völgyében található településünk Bodzás, vagy más néven Bodzásfalu.¹¹ A történeti feljegyzések szerint már a 13. században ismert a település a török korban hódolt-sági terület volt, és évi 20 forint adót fizetett a törököknek. A magas adóteher miatt azonban a lakosság elszökött, a település elnéptelenedett. Az 1720-as években szlovák és ruszin telepeseikkel népesült be újra, akik magukkal hozták görög katolikus vallásukat is. 1721-ben egy mészároszirten építették fel templomukat, amelyben a 19. század folyamán készítettek freskókat és az ikonosztázokat.¹²

Az elmúlt évszázadok során – kivéve az elmúlt 50 évben lezajló átalakulás után – leginkább ruszin, kisebb részben szlovák identitású emberek éltek ezen a településen. A munkácsi görög katolikus püspökség lelkészskégeinek 1747. évi összeírása szerint 12 ruszin család élt ezen a területen, míg 1806-ban 637 ruszin identitású személyt írtak össze. 1851-ben, Fényes Elek munkájában¹³ 526 főt regisztrálnak, köztük nem említenek cigányokat, az 1880-as népszámlálása szerint pedig 684 lakos élt a településen.¹⁴ A településen élők száma lényegesen a későbbiekben sem változik, az 1960-as évektől azonban

¹¹ A település neve, az interjú adók személyiségi jogai miatt kitalált név, és nem azonos például a Szlovákiában található Bodzással (Bžany), vagy más, hasonló nevű településsel. A név a terepmunkások által a helyszínen gyakran fogyasztott, bodzás ízesítésű ásványvízre utal.

¹² Kacsinkó Adrián Gábor: *A csereháti ruszinok története*. http://www.lib.pte.hu/sites/ptebtkscan/mellekletek/2013_21/2013_21_03.pdf

¹³ Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára*. <http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyese/>

¹⁴ A népszámlálási adatok a Központi Statisztikai Hivatal weboldaláról származnak: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/reszletes_tablak

megindul a lassú etnikai átalakulás, amely az 1980-as évekre teljes fordulatot hoz. 1980-ban 1090 fő a népesség, köztük 520 cigány ember, az 1992-es népszámlálás szerint pedig 897 fő mellett a lakosság 75,4 százalékát tekintik cigány származásúnak. A 2011-es népszámlálás 845 állandó lakosról tudósít, amelyből 774 fő jelenti a lakónépességet és 520 embert tekintenek cigánynak.

Bodzás a volt Edelényi kistérség 47 településének egyike. Jelenleg, a közigazgatási átszervezések után, 2013-tól Edelényi Járásról beszélhetünk, amelyet 45 település alkot, amelyből mindössze kettő rendelkezik városi címmel. Az egykori kistérség területe a 2013 előtt létező 174 kistérség közül a 14. leghátrányosabb helyzetű, legelmaradottabbnak tekinthető terület. Két típusú település található ebben az országrészben. Egyrészt elöregedő falvak, ahol évek óta nem születtek gyerekek, és a folyamatos elköltözés és elöregedés mellett gyakorlatilag elnéptelenedésre, pusztulásra ítélt településekről van szó. A másik kategóriát, ahová Bodzás is tartozik, a lassan gyarapodó népességű, fiatalos korstruktúrával rendelkező, „elcigányosodó” települések jelentik.

Jellemzőek még a térségre a nagyon alacsony iskolázottsági mutatók. Ebben a térségben háromszor többen vannak az országos átlagnál azok, akik semmilyen iskolát nem végeztek (0 osztály), az érettségizettek aránya az országos átlag fele.¹⁵ Következik ez egyrészt az idősebb emberek, másrészt a gettósodó falvak alacsonyan iskolázott lakosságának mutatóiból. A foglalkoztatási adatok is lesújtóak. 2001-ben a munkanélküli ráta nagysága két és fésszerese az országos átlagnak, azaz minden negyedik munkaképes korú ember regisztrált munkanélküli volt.¹⁶ A 2011-es népszámlálás szerint a helyzet tovább romlott. Az adatok szerint a járásban élők több mint 70 százaléka munkanélküli, inaktív kereső vagy eltartott, és a foglalkoztatottak száma nem éri el a 30 százalékot sem.¹⁷ Úgy nem éri el, hogy helyi szinten a közcélú foglalkoztatás a meghatározó, tehát nem beszélhetünk tar-

¹⁵ *Edelényi Kistérség. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye, Észak-Magyarországi Régió. Kistérségi helyzetelemzés.* MTA-WSA 2012. 14. o. http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/Kistersegi-tukor_Edeleny_gyek-template.pdf

¹⁶ Uo. 15. o.

¹⁷ http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05

tós, hosszú távú munkaviszonyról. A „ténylegesen” állásban lévő dolgozók több mint fele ingázik.

A település 774-es lakónépességét figyelembe véve, a falu fiatal korösszetételűnek mondható. A lakosság több mint 53 százaléka 30 éven aluli, közel 10 százalékuk 4 éven aluli, miközben kevesebb mint 6 százalékuk 70 éven felüli. Azon nők száma a legmagasabb, akiknek négy vagy több gyerekük van, miközben a házasságok száma nem mondható nagyinak. 650 ember katolikus vallásúnak mondta magát (158 római és 492 görög), és csak elenyésző kisebbséget alkotnak 15 fővel a reformátusok. A népszámlálás szerint senki nem vallotta magát ateistának, valamely kisegyházhoz tartozónak és csak 106-an nem kívántak válaszolni erre a kérdésre.

A TELEPÜLÉS INFRASTRUKTÚRÁJA, ÁLLAPOTA

A település állapota és infrastruktúrája meglehetősen vegyes benyomást alakít ki a szemlélőkben. Hozzávetőlegesen 260 ház található a településen, ennek negyede 1945 előtt épült, tehát legalább 70 évesek. A többit gyakorlatilag 2000, de inkább valamivel a rendszerváltás előtt építették. Az elmúlt 10 évben szinte nem épült új lakóház. A meglévő épületek állapota a kutatók számára elhanyagoltnak, „le-robbantnak” tűnt. Az anyagi helyzet miatt nincs lehetőség felújításra, az ingatlanoknak nincs forgalmi értéke, az elköltözők gyakorlatilag nem tudják eladni házaikat. Kis túlzással néhány tízezer forintért már vásárolható valamilyen épület, így beköltözés esetén a legszegényebbek is tudnak ingatlant venni, de ez azzal jár, hogy a rendkívül kevés újonnan jött is csak a legelesettebbek megjelenését jelenti a faluban. A házak átlagos alapterülete 90 négyzetméter körül van (ami magasabb érték, mint a megyei átlag), de egyharmaduk csak alig 40 négyzetmétert tesz ki. Tovább árnyalja a képet, hogy a 260 épületben, hozzávetőlegesen 340 család él. Így a 774 lakossal számolva korántsem beszélhetünk tágas, kényelmes lakáskörülményekről.

Alapvetően két része van a településnek: a főutca és az ehhez köthető néhány mellékutca alkotja a település magját, a „központot”. Emellett létezik még a régi „cigánysor” is, ami nem értelmezhető már cigánytelepként, szegregátumként, hiszen a település lakosainak döntő többségét romák alkotják. A különbség a két településrész között inkább a társadalmi helyzetben érhető tetten. A „központban” is szegények az emberek és rossz állapotúak a házak, a „cigánysoron” ha ezt még lehet fokozni, akkor még rosszabbnak tűnik a helyzet. A központban próbálják a lehetőségekhez képest karbantartani az épületeket, művelni a hozzájuk kapcsolódó kis kerteket. A régi cigánysoron, úgy tűnik, már eltűnt ez az aktivitás is.

A „központban” találhatóak mindazon részek, amelyek a polgármester megítélése szerint szépítik a települést, és többségében pályá-

zati lehetőségek függvényében készültek, önerőként a helyi közmunkások bevonásával. Ilyen a főutcán található néhány pad, egy kicsi, néhány négyzetméteres játszótér, valamint a szintén felújított buszmegálló, ami nem nagy épületet, hanem egy fából készült, félig nyitott bódét jelent. Mint minden településen, itt is fontos programpont a temető rendbetétele és a ravatalozó felújítása, ami nem véletlen, hiszen ez az önkormányzatoknak jogszabályban rögzített alapfeladata, másrészt a településvezetők tevékenységének fontos értékmérője a helyi, főleg öregedő lakosság körében.

Van a településen egy, az 1970-es évekből „itt felejtett” könyvtár is, amely kívülről semmiben sem különbözik a többi családi háztól. A polgármester szerint nincs rá igény, kihasználatlan. 2004 óta működik, vagy inkább létezik egy közösségi ház is, színpaddal, nagyobb nézőtérrel, de úgy tűnik, ennek működtetése sem megoldott.

A házak, bárhol is legyenek, döntő többségében az elektromos hálózatra kötöttek, de nem mondható el ez a vízhálózat vonatkozásában. A lakásoknak csak kevesebb mint a fele van a vízhálózatra kötve, a többiek számára az ásott kút, vagy a közkifolyókon vételezhető víz jelenti a hozzájutási lehetőséget ehhez a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen anyaghoz. (Ez utóbbi vízvételi mód korlátozásának a lehetősége is felmerült az utóbbi időben, mivel jelentős kiadást jelent a településnek.) Ehhez igazodik a fürdőszobával történő ellátottság, így a tisztálkodási lehetőségek megléte is. 2011-ben mindössze 113 lakás volt folyó meleg vízzel és 108 lakás vízöblítéses wc-vel felszerelve. Közcsatorna, azaz központi szennyvízelvezetés nincs, miként gázvezeték sem. (Olyannyira ismeretlen a szennyvízcsatorna a településen, hogy többen, beleértve a polgármestert is, először nem értették kérdéseinket, nehezen azonosították ezt a fogalmat.)

A gázvezeték hiánya miatt a fűtést és a főzést is fatüzelésű kályhával tudják megoldani. A fűtőanyag megfelelő mennyiségben történő beszerzése azonban meglehetősen körülményes. Egy kisebb mennyiséget a falu vezetése igyekszik biztosítani a lakosok számára a szociális tűzifa-program keretében, a rászoruló családok legfeljebb

5 köbmétert kaphatnak egy szezonban.¹⁸ A további szükséges tüzelőanyagot azonban nehéz beszerezni, mivel a településen és környékén nem lehet hivatalosan fát vásárolni. A polgármester elmondása szerint ez nem jelent problémát, mert több mint 21 ezer forintba kerül köbmétere, és nincs rá fizetőképes kereslet. Ez a rendszer azonban gyakorlatilag legitimálja a falopás intézményét, már ha nem akarnak megfagyni az emberek. Az pedig, hogy éppen kit „kapnak el”, miközben biciklin hazatolja az erdőben „beszerzett” fűtőanyagot, függ az ismeretiségeitől és a helyi társadalomba történő beágyazottságától is.

A 21. században már szinte nélkülözhetetlennek tűnő civilizációs eszközként a telefon és internetelérés Bodzásfaluban is létezik. A T-com-nál van mód vezetékes telefonelőfizetést és az ehhez kapcsolódó DSL, ADSL internetelőfizetést létesíteni, ezzel a lehetőséggel azonban kevesen élnek. A kommunikáció meghatározó eszköze a faluban a mobiltelefon, az interneteléréshez pedig inkább a mobilinternet nyújtotta lehetőséget használják. Ne gondoljunk azonban tömeges igénybevételre. A polgármester és mások elmondása és becslése szerint a településen 30-40 számítógép üzemel, ezek egy jelentős része a polgármesteri hivatalhoz, az iskolához vagy más közintézményhez köthető. A televízióadások vételét és az ehhez kapcsolódó szórakozási lehetőséget pedig a rosszabb házakon is megjelenő, parabolaantennák által közvetített műholdas csatornák teszik lehetővé.

A közlekedési lehetőségek is meglehetősen nehézkesnek mondhatóak a településen. A falu közepén átvezető főút elfogadható, helyenként jó állapotúnak minősíthető, mivel sikerült pályázati pénzből felújítaniuk. A falu többi utcája, ha szilárd burkolattal rendelkezik egyáltalán, nagyon rossz állapotban vannak. Mivel kis településről van szó, a helyi közlekedés leginkább gyalogosan történik, kerékpárt csak elvétve látni. Gépkocsival is nagyon kevesen rendelkeznek, a

¹⁸ 2014-ben egy pályázó település átlagosan 1,4 millió forintot kapott a központi keretből. (<http://www.kormany.hu/hu/belugyminiszterium/onkormanyzati-allamtitkarsag/hirek/tobb-mint-ketezer-onkormanyzat-reszesul-szocialis-tuzifa-tamogatasban>) Az átlagos számot rávetítve Bodzás településre, köbméterenként 21 ezer forintot tűzifaárral számolva, az 66 köbméter fát jelent. Ha a 260 házból legfeljebb csak 100 volt a rászoruló, akkor is alig másfél köbméter jutott egy épületre.

becslések szerint 10-12 darab autó üzemel a faluban, és ez is inkább csak azoknak szükséges és anyagilag lehetséges, akiknél valamilyen módon kötődik a gépkocsi a kereső tevékenységükhöz, ami legtöbbször árubeszerzést jelent. A gépkocsival való közlekedést az utak rossz állapota mellett tovább nehezíti, hogy üzemanyagtöltő állomás legközelebb csak 25 kilométerre, egy másik településen található.

A kevés gépkocsi mellett nagyobb szükség van a jó tömegközlekedésre. Vasútvonal nincs, így csak a Borsod Volán autóbuszjára lehet számítani.¹⁹ Miskolcra vagy Edelénybe közvetlen buszjáratral főleg a kora reggeli órákban lehet eljutni, délután már csak valamilyen átszállás igénybevételével van erre lehetőség. Bodzásán két buszmegálló van. A menetrend szerint közel két óra az utazási idő Miskolcra, a nem egészen 70 kilométeres távolságra, de az Edelény eléréséhez szükséges 40 kilométert is több mint egy óra alatt teszi meg a buszjárat. Így a reggel 6 óra után induló két járat az, amely lehetőséget biztosíthat mind a középiskolába, mind a munkába járók számára a napi ingázáshoz. Ez az utazás a hosszú menetidő mellett nem olcsó: Miskolcra 1300 forint a teljes áru menetjegy, és Edelénybe is több mint 800 forintba kerül. Nem véletlenül említették az iskolában a hiányzások egyik fő okaként az utazást. Ha ugyanis a felnőtteknek dolga van a környező nagyvárosokban, akkor a három kiskorú gyermekével utazó szülő 90 százalékos díjkedvezményre jogosult.²⁰ A település vezetője elégedetten nyilatkozott a tömegközlekedési lehetőségekről, szerinte nincs nagyobb igény rá, és más sem elégedetlenkedett ezzel a megoldással. A pénztelenség miatt ugyanis rendkívül kevesen utaznak, és mint a későbbiekben majd látjuk, az egyik fő akadályozója lesz ez a tényező a középiskolai továbbtanulásoknak is. A pályázati forrásból felépített közösségi ház azonban ehhez köthetően találta meg mindennapi funkcióját: szolgálati helyiség híján itt pihen és intézi szükségét a menetrendszerinti járat gépkocsivezetője.

Fontos ismérve egy településnek a vendéglátóhelyek és a kereskedelmi egységek, üzletek működése is. Bodzásfalun ebből a szempontból

¹⁹ *Hivatalos autóbusz menetrend.* http://ujmenetrend.cdata.hu/uj_menetrend/volan/index.php

²⁰ <http://www.volanbusz.hu/hu/utazasi-informaciok/jegyvasarlas/dijszabas/dijszabas#mozTocId521637>

sem áll jól. A faluban egyetlen élelmiszerüzlet – zöldséges található, igen szűk választékkal és nagyon rövid nyitvatartási idővel. A szerdán és a hétfőn zárva tartó üzlet a többi napokon délig van nyitva. Mellette, vele „összeépülve” működik a „nemzeti dohánybolt”. És ezzel nagyjából ki is merült a hivatalosan működő üzletek köre.

Ha egy településen élők nyomorúságának mértékét meg szeretnénk ismerni, akkor keresni kell a kocsmát is. Bodzáson azonban a kocsmák már évek óta nem működnek, mert nem volt fizetőképes kereslet. Hozzá kell tennünk még azt is, hogy Bodzáson csak készpénzzel lehet fizetni. Nincs bankautomata, ahol pénzt lehetne felvenni, és nincs terminál, ahol kártyával lehetne fizetni. Ahol ennyire szegények az emberek, ott nem jelennek meg a civilizáció ezen vívmányai, hiszen nem látják értelmét ezek meghonosításának ilyen kis forgalom mellett.

A falu lakóinak álmai a bevásárlások vonatkozásában az edelényi Penny Marketig terjednek. Ide azonban csak kevesen juthatnak el a szegénység és a közlekedési nehézségek miatt. Így nem véletlen, hogy szükségszerűen megjelentek a településen az illegális kereskedelmi tevékenységet folytatók. Ottlétünk alatt 4-5 „üzletet” és ugyanannyi háznál működő kocsmát sikerült megtalálnunk. Itt általában hitelre is lehet vásárolni, és kölcsönös egymásrautaltság van a „boltos” és a vásárló között: a szegény ember nem hal éhen, legfeljebb maga előtt görgeti az adósságok megszakíthatatlan láncát, és a távoli, bizonytalan jövőbe helyezve nem gondol reménytelen helyzetére. A „kereskedő” pedig egy kicsit jobban él a többiekénél, nyomorukat kihasználva egyszerre tekinthető uzsorásnak és az olyan nagyon hiányzó szociális védőháló és a krízisintervenció egyik pótlójának.

A TELEPÜLÉS VEZETÉSE

A település működtetését az ötfős önkormányzati testület és a hozzá kapcsolódó hivatal biztosítja. A települést vezető, roma ember 2010 óta látja el a polgármesteri feladatokat. Előtte több cikluson keresztül egy nem cigány, a jobboldali pártok támogatását élvező független politikus viselte ezt a tisztséget. 2010-es távozásához valószínűleg hozzájárulhatott az is, hogy az előző években a felújítási pályázatok önrészt biztosító önkormányzat csődközeli helyzetbe került a felhalmozott 80 milliós adósság miatt. Miként arról 2012-ben a sajtó is beszámolt, abban az évben a rendőröknek kellett a szociális juttatások kifizetésének elmaradása miatt lázongó falusi lakosokat lecsillapítaniuk és a polgármestert megvédeniük.

Az új polgármester megítélése változó, de mindenképpen jelzi valamilyen szintű elfogadását és támogatását az, hogy 2014-ben újraválasztották. A településen folytatott beszélgetéseinkből az derült ki, hogy a legtöbben függő helyzetben vannak a településvezetőtől. A közmunkalehetőségek elosztása és ezzel a gyakorlatilag egyetlen jövedelemforrás megszerzésének kényszere óvatossá tett mindenkit. Ennek ellenére ellenőrizhetetlen pletykák keringenek a polgármester alacsony iskolázottságáról, arról, hogy az általános iskolát is csak a börtönben fejezte be, mert sokan tudni vélik, hogy ezt az intézményt is megjárta az évek során, sőt, hogy most is eljárás van ellene. A másik sokat emlegetett, és szinte mindenhol visszahangzó állítás, az a saját rokonságának előnyben részesítése a lehetőségek elosztása során. Többen úgy vélik, hogy a faluba költöztette, de legalább is hivatalos lakcímmel rendelkeznek kiterjedt rokonságának tagjai a településen, és ezáltal segítettek a megválasztásában, cserébe persze ők kapják a közmunka által biztosított lehetőségeket.

Nem tudjuk és nem is feladatunk eldönteni, hogy mi az igazság ezekből az állításokból. Az kétségtelen, hogy sok támadás éri falun belül és kívülről is ezt az embert. A vele készített interjú elején rendki-

vül tartózkodó és gyanakvó volt velünk szemben is. Amikor azonban kiderült, hogy minket valóban a település működése és az ezt befolyásoló tényezők érdekelnek, nagy lelkesedéssel beszélt munkájáról. Érdekes volt például az ő szájából hallani, hogy nincs értelme a kisebbségi önkormányzatnak, mivel polgármesteri munkája előtt éppen ő vezetett ezt a testületet.

A polgármester a munkáját, a különböző önkormányzati reformok miatt, a kezdeti hét fő után 2010-től már csak négy fő képviselőtestülettel együtt végzi. 2014-ben ebből a négy főből két roma és két nem roma volt a roma polgármester mellett. A választási eseményeket tanulmányozva a rendszerváltás időszaka után azt tapasztalhatjuk, hogy nagy érdeklődés van a helyi képviselőtestület iránt. A jelöltek száma folyamatosan emelkedik, már két ciklussal korábban is 20 fő fölött volt az aspiránsok száma, 2010-ben ez 30 fölé emelkedett, 2014-ben pedig már 36 jelölt indult a megmérettetésen. Az ilyenfajta növekvő érdeklődésnek persze több oka is lehet. A demokrácia kiteljesedése és a helyi közügyek iránt való fokozott érdeklődés mellett feltételezhető motivációt jelent az a némi anyagi haszon, és még inkább az az informális kapcsolati háló, ami egy képviselőhellyel együtt járhat.²¹ Érdekes megfigyelni azt is, hogy a képviselőjelöltek vélhetőleg néhány családból kerülnek ki. A nevek azonossága, illetve a több interjúban elhangzottak alapján is erre következtethetünk. A megválasztott képviselők személye is valamiféle folytonosságot mutat. Sokáig az állandóságot egy roma hölgy jelentette, az egyetlen diplomás ember a településen, aki valószínűleg leginkább átlátta a település működését. A felsőfokú végzettséggel is rendelkező és az országos roma politikai elittel, Horváth Aladárral és a hozzá kapcsolódó mozgalmakkal is régóta jó kapcsolatot ápoló, alpolgármesteri tisztséget is betöltő képviselő a vele készült interjúban egyfajta beletörődéssel fogadta el szerepét, de – elmondása szerint – soha nem ambicionálta a polgármesteri széket, és valóban soha nem is indult el a megmérettetésen. Egyfajta megegyezés volt kitapintható közte és a faluvezető között: nem szólt bele a polgármester által fontosnak tartott kérdésekbe, cserébe saját

²¹ Vö.: Kállai Ernő: *Helyi cigánykisebbségi önkormányzatok Magyarországon*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2005. 204. o.

belátása szerint intézhette a település közétkeztetéssel kapcsolatos kérdéseit. Azt nem sikerült kiderítenünk, hogy ez a fajta visszahúzódo beletörődés miből fakadt – ehhez nyilvánvalóan jobban kellene ismernünk a falu belső társadalmi viszonyait és az illető személyiségét, de egy ilyen típusú kutatás ezt nem teszi lehetővé –, de valószínűsíthetőleg kevesebb támogatót tudott mozgósítani, kisebb családi és közösségi támogatással rendelkezett, mint a többi helyi képviselőjelölt. Ezt tükrözik a 2014. évi helyi választások eredményei is, amelynek során, ha néhány szavazattal is, de „lecsúszott” a képviselőségről, és így nem lett tajga a helyi képviselőtestületnek a faluban az egyetlen, diplomás roma.

A falu elszegényedése és kis mérete miatt is kevésbé fontos a nagy politikai pártok számára, az elmúlt évtizedekben folyamatosan „kivontak” a helyi közéletből. A jelöltek mindig alapvetően függetlenként jelölték meg magukat, a háttértámogatás azonban mindig függött az országos politikai erőviszonyoktól is. Így amikor a jobboldal volt reményteljesebb pozícióban az országos politikai életben, akkor ennek a pólusnak mentén „sűrűsödtek” a függetlenek is, fordított politikai konstelláció esetén hasonló módon történt az igazodás. Az elmúlt évtizedben legfeljebb csak a Magyar Szocialista Pártnak volt helyi jelöltje, illetve elvétve felbukkant egy-egy jelölt – vélhetőleg az akkor még létező kedvezményes kisebbségi mandátum reményében – a Lungo Drom nevű cigányszervezet színeiben is. A legutóbbi időben már csak a Demokratikus Koalíció (DK) maradt, amely bizonyos politikai aktivitást mutat a településen. Olyannyira, hogy a legutóbbi országgyűlési választások előtt megjelent maga Gyurcsány Ferenc, a DK elnöke is a faluban és híveivel együtt gulyáspartit rendezett.

Bodzás közigazgatásilag másik három településsel alkot körjegyzőséget. Legnagyobb településként helyet biztosít a jegyzői hivatal számára, illetve közösen szervezik meg az óvodáztatás és az alakfokú oktatás, valamint a házi orvosi ellátás feladatait is, miként erről a későbbiekben még szó lesz.

A napi munkát hat alkalmazott látja el a polgármesteri hivatalban. Maga a „hivatal”, az épület nem sokban különbözik a többi falusi háztól, állagát tekintve talán egy fokkal jobbnak tűnik. Az épülethez kapcsolódva működik az időnként nyitva tartó gyógyszertár is. Érdekeség, hogy alapvetően nem romák dolgoznak a polgármester mellett. Megtalálható közöttük azonban a menyé és az unokahúga is. Mint

elmondta a faluvezető, ez komoly feladat, komoly szakértelmet igénylő munka, amit nem láthat el akárki. Kiemelten fontosnak tartotta a pénzügyek kérdését, ahol elmondása szerint munkatársa komoly tapasztalatokkal rendelkezik, ami nem is csoda, hiszen korábban pincérként dolgozott. Mindenesetre alapvetően bizalmi kérdésnek tűnt, hogy kivel is dolgozik együtt az egyébként mindenholnan támadásra számító polgármester.

INTERETNIKUS VISZONYOK

Bodzás esetében erről már csak múlt időben lehet beszélni. A 20. század közepéig a településen kis számban jelen lévő roma lakosság zárt csoportban, a falu szélén helyezkedett el. Ez lett a későbbi cigánysor. Napszámosként, kisegítő feladatok elvégzésével, patrónus-kliensi viszonyban, kölcsönös érdekek mentén szerveződött a viszonylag kis érintkezési felületet adó kapcsolat. Mindenkinek megvolt a szokásjog alapján kijelölt helye: *„A bálban nekünk a cigányok muzsikáltak. Hála Istennek, azoknak a cigányoknak volt szép ruhájuk, nem rongyosként álltak oda, meg akárhogy. Énszerintem most is, hogy őszinte legyek, ha meghallok egy cigány zenét, szinte éledek, abban nőttünk fel. Igaz, hogy abban a bálban cigányok nem voltak, nem jöttek, nem volt ruhájuk, azért nem jöttek. Azelőtt ők úgy ettek, hogyha adott a paraszt neki egy szakajtó lisztet, vagy két tojást, vagy egy kiló krumplit.”* Amíg a nem cigányok voltak jelentős többségben a településen, például elképzelhetetlen volt, hogy a főutcán sétáljanak esténként a cigány fiatalok. Miként egy idős, nem cigány asszony nosztalgikusan emlegette, ilyen esetben bizony megpofozták és elzavarták innen a romákat.

Napjainkra, mivel gyakorlatilag szinte csak cigányok lakják a települést, a nem cigányok vagy rendkívül óvatosan, vagy beletörődötten mondanak csak véleményt a romákról. *„A nem romák azok már többségében idősebbek. A fiamnak roma barátnője van. Nem zavart, hogy roma, nem tudok mit csinálni, majd elmúlik. Itt leginkább a cigány veri át a cigányt”* – jellemezte a mostani helyzetet egy nem cigány férfi.

Értelemszerűen, ha vannak is ellentétek a faluban, azok csak cigányok és cigányok között lehetnek a lakosság etnikai összetételéből következőleg, pedig kizárólag romungrók, azaz magyar cigányok lakják a teleépülést. Ennek két „vándormotívuma” létezik, nem csak Bodzáson, hanem általában a magyarországi településeken. Egyrészt senki sem szereti az újonnan beköltözőket. Aki nincs családi, vagy legalább ismeretségi viszonyban a „régiekkel”, tehát a régebben a faluban élők-

kel, azok gyakorlatilag nemkívánatos „betolakodók”, akik minden baj okozói. Bodzásfalú esetében ebbe a kategóriába a polgármester vélt- vagy valós rokonai tartoznak, akik *„elveszik a munkalehetőséget és minden anyagi támogatást”* a helyiektől. És ezt nem csak a romák mondták, hanem a nem cigány lakosok is. A másik törésvonal a magukat polgárosultabbnak tartó, a főutca környékén lakó „falusiak” és a lényegesen rosszabb szociális helyzetben lévő „telepiek” között húzódik. Mint írtuk, igazi cigánytelep már nincs, hiszen szinte mindenki roma a településen. A régi „cigánysoron” történő maradás azonban még a mai napig is a lemaradást, a beletörődést, a fejletlenséget jelenti a cigányok között is.

„– Van különbség a cigánysoron élők és a nem ott élők között?

– Akik a cigánysoron élnek, lustábbak és hanyagabban. Nem művelnek földet. Több a hanyagabb ház. De azért ott is vannak tevékenykedőbbek.”

A legtöbben azonban nem etnikai problémaként definiálják a jelenlegi helyzetet. A munkalehetőség hiánya alapvetően meghatározza a gondolkodásmódot. Így semmilyen jelentőséget nem tulajdonítanak a cigány kisebbségi önkormányzatnak, egyetlen támogató, elismerő véleményt sem hallottunk róla, egyetlen olyan dologgal sem találkoztunk, ami a nevéhez fűződött volna. Sőt, többszöri megkeresés ellenére sem voltak hajlandók szóba állni velünk a tagok, szinte egyedüliekként az egész településen. Egyedül a máshonnan járó orvosnak volt karakteres, akár politikailag is értékelhető véleménye a „cigányügy” megoldása kapcsán:

„– Magyarországon nincs cigánykérdés. Vannak szemtelenek, de azok mindenhol vannak. ...

– Ön szerint mi a fő problémája annak, hogy a romák ilyen helyzetben vannak?

– Nem jó a vezetés. Fogyaszt, de nem termel semmit, tehát a romák ingyen kapják a pénzt, a semmittevésért (szociális segély, közmunka). Köz munkával szemetet szednek a munkások, mégis piszkos a város. Érdekes, hogy a román cigány dolgozik, a magyarországi cigány nem. Ez azért van, mert a magyar cigány nem úgy szocializálódott, mint a román. A magyar cigányok nem látták a szüleiket dolgozni menni. ...

– Mi lenne erre a problémára a megoldás?

– Az egészet a gyerekeknél kell kezdeni. Összegyűjteném a gyerekeket és megszakítanám a kapcsolatot a családjával. Csak időközönként látogathatnák a gyerekeket. Korábban kell kezdeni a gyereknevelést, és szigorúbbnak kellene lennie a tanároknak. Szigorúbb feltételeket kell szabni és emellett eredményesebb vezetést kell létrehozni.”

EGÉSZSÉGÜGYI HELYZETKÉP

Társadalomtudományi közhely, hogy a rosszabb körülmények között élő, alacsonyabban iskolázott emberek kevésbé egészségtudatos magatartásúak, eltérően a jobb módban élőkötől, ezért jobban sújtottak a betegségekötől is. Nem véletlenül fogalmaz így az Egészségügyi Világszervezet: „Az egészség a teljes testi, lelki és szociális jólét állapota, és nem csupán a betegség hiánya”²². Tehát egy olyan egyensúlyi állapotról van szó, amelyben jelentős tényezőként vannak jelen a személyes körülmények mellett a társadalmi környezet hatásai is.

Bodzáson nagyon relatív, azaz csak egyéni, a környezeti-társadalmi körülményekhez viszonyított módon ítéelhető meg az emberek egészségügyi helyzete és az erről való vélekedésük. Például az alpolgármester, aki tehát egyetlen roma diplomás a faluban, és annak családja is úgy véli, hogy ők egészségesen élnek, mivel maguknak termelik a zöldséget és gyümölcsöt, baromfit is tartanak. Ennek ellenére az édesanya, mint elmondta, különböző betegségekkel küzd: „Magam nem tartom egészségesnek, mert szívbeteg és cukorbeteg vagyok. Volt már tüdőembóliám és szembetegségem is van. A betegségek miatt nem ehetek sertést, ezért azt nagyon ritkán főzünk. Odafigyelek arra, hogy ne egyek zsíros ételeket.” A többi családról azonban rossz véleményekkel vannak. Szerintük inkább a dohányzásra fordítják a pénzüket, mint a gyógyszerek megvásárlására, és szűrővizsgálatokra sem járnak. Beszéltünk egy olyan 47 éves asszonnyal is, aki vesebetegsége miatt dialízisre szorul, ennek ellenére nem tartja be a diétát („szinte éhen halnék” – mondja), és a 15 éves korában elkezdett dohányzásról sem tud lemondani.

²² WHO: Constitution of The World Health Organization. Geneva, 1946. http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf

Elég gyorsan nyilvánvalóvá vált, hogy a szegénységhez két olyan körülmény kapcsolódik, amely alapvetően meghatározza a várható betegségeket: az étkezés minősége és a dohányzás. Miként a falu háziorvosa elmondta: *„Nem esznek elég zöldséget és gyümölcsöt. Legtöbbször Tescóban vásárolt olcsó konzervek kerülnek az asztalra, amiről tudjuk, hogy rákkeltő. Rengetegen dohányoznak, már egész fiatal korban, terhesség alatt is. Ebből következik, hogy a leggyakoribb halálok a faluban a vastagbélrák és a tüdőrák. Nem mozognak, nem törekednek az egészséges életmódra, és sajnos nagyon kevesen termelnek saját kertben zöldséget.”*

A rossz anyagi körülmények miatt az olcsó ételek fogyasztása nem igazán változtatható szokás. A magukat törekvőnek tartó emberek azonban egyik, másoktól megkülönböztető tulajdonságuknak tartják, hogy kis kertjükben megpróbálkoznak a zöldség- és gyümölcs-termesztéssel, saját felhasználásra. A településen a sokat emlegetett különbség a „telepi” és a „falusi” cigányok között ebben is megfigyelhető: a „telepiek” esetében szinte mindenhol elhanyagolt udvarokat, kerteket láttunk, míg a „falusiak” próbálkoznak a növénytermesztéssel. Persze ennek is sok összetevője van, mert a termesztett növényeket meg kell tudniuk védeni is, mert a rászorulóknak bizony elviszik a termést. Egy olyan településen, ahol gyakori az éhezés, ahol sokszor néhány ember kivételével még közmunkára sincs lehetősége a többieknek, nem nagyon csodálkozik ezen senki sem. Miként fogalmaztak: *„Időnként az nem hal éhen, aki hamarabb odaér a krumplihoz.”*

Megfigyeléseink alapján már egy ilyen kis közösségben is jól látható az a tény, hogy minél magasabb egy személy státusza, annál inkább egészségtudatosabb életet él. Ebben az esetben a magasabb társadalmi pozíció nem csak az anyagi helyzetet jelenti, hanem attól is függ, hogy ki mennyire részese a falu közösségének. A faluban közösségi összetartó erőt a misén való rendszeres részvétel, a gyerekeknek a helyi tanodába történő bejutása és a munkahely megléte jelenti. Azok a családok, akik nem zárkóznak el és nem zárják ki őket a közösségi életből, jobban odafigyelnek az étrendjükre, kertet művelnek, gyakrabban járnak el egészségügyi szűrésekre. A falu szűk körében, a „jobb módúak” között a közösségi identitás része az egészséges életmód. Szinte mindenki azt mondta, hogy akkor egészséges valaki, ha kertet művel, állatokat tart és eljár legalább évente szűrésre.

Említést kell tennünk egy másik fontos tényezőről, a dohányzásról is. Mint sok más helyen az alacsony státuszú emberek közösségében, a dohányzás szinte a felnőtté válás jele, egyfajta virtus. Így van ez a bodzási szegények között is, pedig meglehetősen drága mulatság manapság ez a szenvedély. Így nem is hivatalos helyen vásárolják a szükséges dohányárut, hanem valamelyik „maszek üzletben”, azaz illegális kereskedőtől szerzik be. Ennek jelenlegi ára fél kilós kiszerezésben 3500 forint. Egyetlen dohányzó terepmunkásunk véleménye szerint az általa megkóstolt dohány borzasztó minőségű, valószínűleg Ukrajnából „importált” szerzemény. Így az egyébként sem egészséges dohányzás ártalmait valószínűleg fokozott gyorsasággal hatnak ebben a közegben, ahol igen gyakori ez a 12-14 éves korban elkezdett és azután már rendszeresen folytatott tevékenység, amelyet a terhesség idején sem hagynak abba. A légúti betegségek kialakulásához emellett még hozzájárulnak a rossz lakások penészes falai, valamint a hagyományos fatüzelésű kályhák okozta füst is.

Alkoholfogyasztás természetesen van a településen, de senki nem mondta jelentős tényezőnek, inkább csak a fizetések idején szoktak „kilengések” lenni. De mivel kocsma sincs a fizetőképes kereslet hiánya miatt, ez nem jelent mindennapi problémát. Ugyanígy nem akadunk kábítószer nyomásra sem. Valószínűleg annyira szegénynek tartják ezt a falut az egyébként a leszakadóban lévő településeket is „beterítő” kereskedők, akik napjainkban az úgynevezett „herbálra” próbálják rászoktatni a fiatalokat, hogy egyelőre még erre sem érdekesítik az itteni lakosokat. Persze csak idő kérdése, hogy mikor jut el ide is ez a legújabb „civilizációs vívmány”.

A helyiek egészségét jelentős mértékben befolyásolja még a felsorolt tényezőkön túl az egészségügyi ellátás intézményi háttere is. A már említett vesebeteg bodzásfalusi roma asszony egyikük a sok közül, aki pontosan érzi ennek a problémáját. Neki hetente több alkalommal kell dialízisre mennie és elszenvedi annak a hátrányát, hogy a faluból rendkívül rossz a közlekedés, messze van a nagyvárostól. Egyetlen betegszállító autó közlekedik rendszeresen a környező települések között, ami beszállítja a betegeket a kórházba, majd ugyanaz a járat jön valamikor visszafelé is. Sokan panaszkodtak arra, hogy ha vizsgálatra kell menniük, egy egész napjuk elveszik, mivel a hajnali öt órakor induló betegszállító csak az esti órákban ér vissza a faluba. De sajnos nem ez az egyetlen hiányosság a térség egészségügyi rend-

szerében. Az ilyen kis körzetekben, ahol több falura jut egyetlen orvosi rendelő és mentőállomás, ott lassabb a betegellátás folyamata is. Kevesebb idő jut egy betegre, mert az orvosnak naponta több helyen kell rendelést tartania, ami sokszor nem is igazodik a gyógyszertár nyitva tartásához.

Bodzásfalunak, lévén a körjegyzőség központja, egy kicsivel jobb a helyzete, mert van orvosi rendelés minden hétköznap reggel 8-tól délután 14 óráig. Az orvos viszont csak délig rendel, a fennmaradó időben az orvosi asszisztens fogadja a betegeket. A gyógyszertár kedden és csütörtökön délelőttönként van nyitva, így minimum egy vagy két napot kell várni, míg a beteg hozzájut a szükséges orvossághoz. A házi orvos elmondása szerint a gyógyszer, és még csak nem is a kései hozzájutás okozza a legnagyobb gondot a betegeknek: sokaknak nincs pénze erre, ezért gyakran kérnek anyagi segítséget is az orvosi rendelőben. *„Én csak annak nyújtok anyagi segítséget, aki dolgozik, aki megérdemli. Aki nem dolgozik, nem művel kertet, azoknak nem szoktam adni”* – magyarázta az orvos, ezzel is meghatározva a helyi szelekciós szempontokat.

Az orvoshoz járás szükségessége tekintetében megoszlottak a vélemények még az egészségügyi személyzet tekintetében is. Az orvos véleménye szerint: *„Sokan veszik igénybe a rendelést, de legtöbben csak azért, mert unatkoznak otthon és itt el tudják tölteni az idejüket. Vannak olyanok, akik egyáltalán nem járnak be, még szűrésekre sem. Ők tudatlanságból és tájékozatlanság miatt nem járnak be. Összességében a szűréseken időnként jelennek csak meg. Az átlagosnál több gyógyszert szednek és legtöbbször tévesen. Ez is a tudatlanságból következik.”* Asszisztensének a véleménye eltért ettől. Szerinte a lakosok tudatosan, megelőző céllal veszik igénybe az egészségügyi ellátást. Azért járnak sűrűn a betegek a rendelőbe, mert türelmetlenek, ha nem javul az állapotuk. Véleménye szerint a legfőbb gond az, hogy nincsen pénzük kiváltani a felírt gyógyszert. A fiatal lányok sem tudatlanságból nem szedik a fogamzásgátlót, hanem azért, mert nincs pénzük a megvásárlására. Ennek következtében nagyon magas a száma a 18 év alatti anyáknak.

A településen van védőnő is, hetente két alkalommal érhető el. Szerinte is a pénzhány a legfőbb kiváltója a problémáknak: *„Hiába járnak a kismamák a tanácsadásra, ha a pénzhány miatt nem tudják betartani a tanácsokat. Nem tudják megvenni a szükséges magzat-*

védő vitaminokat. Vannak kötelezően elvégzendő vizsgálatok, amik ha a hó végére esnek, szinte biztos, hogy nem tudnak elutazni a másik városba.” Szerinte azzal lehetne orvosolni a problémákat, ha a kismák utazási kedvezményben részesülhetnének, vagy ha több ingyenes szűrésen vehetnének részt.

Összességében az egészségügyben dolgozók, néhány kivételesen negatív véleménytől eltekintve, alapvetően pozitív megítélés alá esnek a településen. Orvosi segítséget nyújtanak, de ha kell, a gyógyszerek kiváltásában is próbálnak segíteni. Valamilyen módon hasonló szerepet töltenek be a faluban, mint régen a kántortanítók, akik az egyházi szolgálat és a tanítás mellett a kakukkos órát is megjavították, ha éppen arra volt szükség.

GAZDASÁGI LEHETŐSÉGEK ÉS FOGLALKOZTATÁS

„Akkor költözött el innen a nép, miután bezárták a bányát, a fiatalok nem maradtak, eladták a házat és akkor költöztek ide be. Mondjuk ezen a részen építkezett mindenki, ahol lakom. Akárki akármit mond, az előző rendszer jobb volt. Volt megélhetés. Igaz, kevesebbet kerestünk, de mindig volt kenyér és munka. Jó volt az a rendszer, mert volt munka. Tudtunk keresni.”

A fenti interjúrészlet jól jellemzi a Kádár-rendszer iránti nosztalgiát Bodzásfaluban is. A második világháborút követő évtizedekben sem a gazdagság, hanem csak a biztos munkalehetőség jellemezte a településen lakókat. Működött a helyi termelő szövetkezet (tsz), ami a környéken lévő, nem túl jó minőségű földeken gazdálkodva biztosított megélhetési lehetőséget a főként nem roma munkavállalóknak. A legjelentősebb helyi foglalkoztató azonban a bánya volt, amely az országszerte ismert „szürkemárvány” kitermelésével foglalkozott. Ezek mellett létezett az ingázás is, a 60-as és 70-es évek iparosítása erről a területről is fokozatosan elszívta a munkaerőt, sokan már valamelyik nagyvárosba költöztek családjukkal, vagy eleve ott alapítottak családot és telepedtek le.

A rendszerváltozás után gyökeresen változott a helyzet, és a település lakossága gyakorlatilag helyi foglalkoztató nélkül maradt. A tsz megszűnése után a nem roma emberek esetében felgyorsult a településről történő elköltözés, ezzel is megadva a végső lökést a település „elcigányosodásának”. A bánya bezárásával pedig egyik pillanatról a másikra elveszett az itt lakók többségének a megélhetési forrása. Napjaink egyetlen foglalkoztatója az önkormányzat, de ez mindössze néhány embert jelent. Így a meghatározó megélhetési formát az állami gondoskodásra szorulás jelenti. A havi 22 800 forint, ami egy család hivatalos bevételét jelentheti, gyakorlatilag még a nyomorgásra sem elegendő. Ezért elképesztő „harc” zajlik a közmunkaprogramba

való bekapcsolódásért, mert az ott megszerezhető havi 49 000 forint gyakorlatilag a helyi középosztályba emelheti az abban részesülőt.

	száma (fő)	aránya a lakosságon belül (%)
Foglalkoztatott	74	9,6
Munkanélküli	200	25,8
Inaktív	182	23,8
Eltartott	318	41,1

(Forrás: A 2011-es népszámlálás adatai)

A közmunkához jutás lehetősége a polgármester kezében van. Ezzel – nem olyan nagy túlzással – élet-halál urává válhat a településen. Nem véletlenül emlegetik, hogy a vele való viszony alapvetően meghatározza bárki életésélyeit: „A polgármester buta és zsebre játszó. Minden munkahelyre a rokonait teszi be. Még közmunkásnak is úgy, hogy nem is a faluban vannak bejelentve. ... Tavaly 50 család nem kapta meg a fatámogatást télen. Nem tudni, hová tűnt. Valószínű elvitte a rokonainak. Játszik az emberekkel. Olyan is volt, hogy a lakástámogatást és a szociális segílyt nem osztotta ki. A cigánytelepiek a legszegényebbek, és őket is lerázza. Ráadásul azt mondta, hogy aki nem rá szavaz, annak nem lesz munkája.”

A közmunkára fordítható keretösszeg eldöntése azonban nem a polgármester lehetősége. Alapvetően függ a politikai széljárástól is. A falu vezetője elmondása szerint a településen 240 munkaképes ember van, és mindannyian kaptak közmunka-lehetőséget a 2014-es parlamenti választások előtt, sőt, ezt megelőzően téli közmunkaprogram is volt. A kutatás idejére, 2014 nyarára elfogytak ezek a lehetőségek, júniusban már csak 70 embert volt mód foglalkoztatni ebben a formában. A polgármester azonban jelezte, hogy az őszi önkormányzati választások előtt újabb lehetőségek várhatóak, már jelezték számára a közmunkahelyek felemelésének lehetőségét. Arra a kérdésre, hogy ezért kérték-e valamit cserébe, csak sejtelmesen mosolygott.

Aki közmunkalehetőséghez jut, tisztában van a szerencséjével és igyekszik a lehető legnagyobb lojalitással viseltetni a polgármester iránt. A faluba érkezésünkkor – mivel mindenki tudta, hogy mikor ér-

kezünk – rendkívül látványos módon, meglehetősen aktív, az út menti árkot és a néhány négyzetméteres játszóteret- és virágágyást rendező, azon munkálkodó emberek fogadtak bennünket. Mindenki szívesen bocsátkozott szóba velünk, és tájékoztatott arról, hogy a település fejlődését egyedül a polgármesternek köszönhetik, miként az ő foglalkoztatási lehetőségüket is. A „kirendelés” jellegű lelkesedés azonban néhány nap után lelohadt, mikor nyilvánvalóvá vált, hogy nem valamiféle „ellenőrök” vagyunk. Ekkor már differenciáltabb beszélgetéseket is tudtunk folytatni. Ekkor, bár nagyon óvatosan, elégedetlenkedő hangok is elhangzottak, főleg a munkához jutás nehézségei miatt.

A közmunka mellett az önkormányzat próbál más lehetőséget is teremteni a megélhetés biztosítására. Erre azonban egyre kevesebb esélye van. Rendelkezik a település 7 hektár földdel, amit konyhakertként üzemeltetnek, de ott is közmunkások dolgoznak. A megtermelt zöldség arra elegendő, hogy ellássa nyersanyaggal a településen működő, közétkeztetést biztosító konyhát. Maga a konyha az iskolához kapcsolódó, korszerűen felszerelt és az (azóta már nem) alpolgármester által vezetett egységet jelenti, ahol öt embernek tudnak munkát biztosítani, de csak három státusz volt betöltve kutatásunk idején.

Ez nem csak az oktatási intézmények igényeit elégíti ki, hanem nyáron is üzemel, mert rászorultsági alapon gyakorlatilag minden gyereknek biztosítanak meleg ebédet. A korszerű felszerelés ellenére, a kevés foglalkoztatott miatt, egy nap csak egyfélét tudnak főzni, mint mondták, „*levesre nincs kapacitás*”. A terepmunka során mi magunk is megtapasztaltuk és kipróbáltuk a szakácsok teljesítményét. Egyik nap túrós csusza és kakaós csiga, másnap sertéspörkölt tarhonyával, azt követően sárgaborsó főzelék feltéttel, majd ott tartózkodásunk végén milánói makaróni volt a napi menü. A tisztességes minőségben elkészített ételek jelentik nem csak a gyerekeknek, hanem gyakran teljes családoknak a napi meleg étkezést. Megfigyeltük ugyanis, hogy az érkező gyerekek nem helyben fogyasztják el a nekik járó ebédet, hanem ételhordóban hazaviszik, és mint elmondták, különösen hónap végén, nagyon várja már a család ezt a sok ember számára nem túl nagy adag, de mégis állandónak mondható, túlélést biztosító lehetőséget.

Említést kell tennünk még néhány kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségről is. Ez egyrészt napszámosságot jelent, de mivel gyakorlatilag komoly mezőgazdasági vállalkozó kevés van a környéken,

csak kevesek számára jelent ez időleges jövedelempótlékot. A munka lehetősége idényhez kötött, és nem jár együtt bejelentett, legális foglalkoztatottsággal. A minőségi munka jutalma pedig a folyamatos munkavégzés lehetősége. A személyes ismeretségen alapuló, informális kapcsolatokra épülő gazdasági viszony sok elemében hasonlít a korábbi évszázadokban meglévő patrónusi-kliensi viszonyra, amely hosszú távra stabil kapcsolatot jelentett mindkét fél számára, a munkavégző „felemelkedésének” még távlatosan sem megjelenő lehetősége nélkül.

Hasonlóan régebbi gazdasági formákat idéz, a még most is létező gyűjtögetés intézménye. Az erdei gombaszedés és a gyógynövények gyűjtésének vannak még most is gyakorlói, bár az újabb szabályozás miatt egyre csökkenő mértékben. Jelenleg például az 500 forintért előzetesen kiváltott, egy hétre szóló engedély birtokában is csak napi két kiló gombát lehet szedni személyes szükségletekre, és elvileg ezt értékesíteni sem lehet. Mivel ebből így csekély jövedelem származik, kezd háttérbe szorulni ez a lehetőség is.

A munkalehetőség hiánya miatt akár reális opció lehetne a távoli munkavállalás vagy akár a településről történő elköltözés is. Mindez azonban csak látszólagos lehetőség. Akiknek sikerül továbbtanulniuk, azok eleve nem is jönnek többet haza. Vannak még néhányan, különösen a férfiak között, akik a fővárosban vagy még messzebb találtak munkát, ritkán járnak haza, de így több, mint 150 ezer forintból tud gazdálkodni a család havonta. Ezekben az esetekben, a férfi gazdasági „megerősödésének” a függvényében napirenden lévő terv minden esetben a család elköltözése is. A többség számára azonban nem adott ez a lehetőség. Nekünk, kívülállók, a valamivel jobban élők számára előszörre egyszerűen hihetetlen az a körülmény, amivel többen is indokolták kérdéseinkre a távoli munkavállalás elodázását: egyszerűen nincs annyi pénzük, anyagi tartalékuk, hogy lakást béreljenek máshol, előre kifizessenek néhány hónapot és így megfelelő munkalehetőséget találjanak. Elnézve a helyi viszonyokat, már jobban érthető ez a dolog.

Végezetül említést kell tennünk az önkormányzat terveiről is, amely megítélésük szerint segítséget jelenthet a jelenlegi jövedelemnélküliségből. Egyrészt nagy lehetőségként említik meg egy esetleges szociális szövetkezet létrehozásának a tervét, amelynek előkészítésében ott bábáskodik a magát „borsod megyei cigányvajdának” nevező

ember is. Ennek keretében a polgármester tervei között szerepel nem csak az önkormányzati földek megművelése, hanem egy néhány főt foglalkoztató térsztagyár, valamint egy varroda létrehozása is. Ezek nem tűnnek ugyan világraszóló ötleteknek, de egy ilyen kicsi faluban valóban enyhíthetné bizonyos mértékben a munkanélküliséget. Az igazi nagy terv azonban a bányá újraindítása, amely gyakorlatilag a legtöbb faluban élő férfi számára megélhetést biztosító munkát jelenthetne. Ennek a tervezgetése zajlik, bár az interneten fellelhető források alapján milliárdos beruházásra lenne szükség a régebben robbantásos technológiával kitermelt, és ezzel jelentős mértékben tönkretett lelőhely újraindításához. Egy azonban bizonyos: az adatfelvétel óta eltelt közel egy év alatt egyetlen tervezett gazdasági tevékenységben sem történt előrelépés a megvalósítás felé.

OKTATÁSI KÉRDÉSEK

Minden társadalmi közegeben, de különösen egy olyan településen, ahol igen nagy számban élnek fiatalok, iskoláskorúak, alapvető és a jövőt befolyásoló tényező az iskolázottság alakulása és az ezzel szorosán összefüggő, az oktatást befolyásoló körülmények.

Bodzáson ebből a szempontból is meglehetősen elkeserítő a helyzet.

	száma (fő)	aránya a lakosságon belül (%)
1 osztályt sem végzett	9	0,10
1-7 osztályt végzett	244	36,26
8 osztályt végzett	336	49,93
Szakmai végzettség	62	9,21
Érettségi	19	2,82
Felsőfokú	3	0,45
Összesen	673	≈100

(Forrás: A 2011-es népszámlálás adatai)

Nézzük hát, milyen körülmények befolyásolják jelenleg ezt a nem túl kedvező oktatási statisztikát.

Az óvoda és az általános iskola korszerűen felújított és felszerelt épületek, amelyek európai uniós forrásokból történő felújítását még mindig tábla jelzi az épületek előtt. Az iskola felszereltségét bármelyik fővárosi iskola is megirigyelhetné, bár itt azért nem teljes mértékben valósult meg a felújítás. Elmaradt az ablakok cseréje és az iskolavezetés panaszkodott a fűtésrendszer állapotára is. Mindezek ellenére a kifejezetten jó állapotúnak tűnő épületben nagy és korszerű tornaterem, számítástechnikai felszereltség szerverrel és interaktív táblával, laptop minden pedagógusnak, ebédlő a már említett köny-

hával, nagy udvarral. Az osztálytermek kulturáltak, gondozottak. Az épület mellett található, hasonló kondíciókkal az óvoda is.²³

Amióta a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ (KLIK) átvette a fenntartást, változott a helyzet, pozitív és negatív irányba is. Az igazgatónő elmondása szerint, aki már tíz éve dolgozik az intézményben, az átvétel után az legalább biztossá vált, hogy minden hónapban megkapják a fizetésüket. Az elmúlt években ugyanis a pályázati önrészek miatt eladósodott a település (sokak szerint ennek volt köszönhető az előző polgármester 2010-es bukása is), és a 80 millió tartozástól történő megszabadulásig előfordult, hogy csak jelentős, akár három hónapos késéssel kapták meg a pedagógusok is a fizetésüket, a településen szociális ellátásból élő többi ember járandóságához hasonlóan. Ez a probléma megoldódott azóta, most inkább a hétköznapi munkavégzéssel, mint például a karbantartás elvégzésével vannak a problémák, mivel az edelényi központ messze van és nehezen oldhatóak meg ilyen triviális kérdések központi irányítással. Miként az igazgatónő fogalmazott: *„igaz, hogy időnként csak későn kaptunk fizetést, ami borzasztó nehézséget jelentett minden pedagógusnak, de a polgármester legalább ideküldött egy embert, aki lenyírta a fűvet”*.

Az épület fizikai állapota és felszereltsége mellett azonban már több gond van a pedagógusellátottsággal. Az intézményben 11 tanár dolgozik jelenleg, és nincs közöttük helyi lakos, mindenki „bejárós”. Ez több szempontból is problémás. Egyrészt mutatja, hogy a településnek nincs értelmiségi rétege, nincsenek olyan pedagógusok, akik a helyi közösségből nőttek volna ki és ismertségükkel, tekintélyükkel jelentős hatást tudnának gyakorolni a falusi társadalomra. Másrészt nincsenek köztük romák sem, és ez hátránynak számít egy szinte teljesen cigányok által lakott településen. Ennek a vélekedésünknek azonban határozottan ellentmondott az iskola igazgatónője, aki szerint nem lenne jó, ha a helyi cigány közösségből kikerülő pedagógusok is lennének a testületben, mert *„őket nem fogadná el a roma közösség”*. Persze ebből nehéz megítélni, hogy saját egzisztenciális és szakmai félelmeiket fogalmazta-e meg, vagy a helyi közösség beható ismeretéből fakad kijelentése. (Érdekes azonban összevetni azzal a

²³ Nagy hiányossága a kutatásunknak, hogy a terepmunka idején éppen zárva lévő óvoda dolgozói közül nem tudtunk beszélni senkivel sem.

meggyőződésével is, hogy jobb volt, amikor a településen még nem roma volt a polgármester. A mostaninak szerinte nincs tekintélye a cigányok előtt.) Visszatérve a tanári karra, elmondható, hogy állandó létszámhiánnyal küzdenek, miként az igazgató is fogalmazott, ide többségükbe csak azok jönnek dolgozni, akiknek nem akad jobb lehetőségük. Ő például angol szakos, és lehet, hogy máshol is kapna állást, de ezt már megszokta, és *„nem is olyan rossz a helyzet, mint a többi, környező településen”*. A pedagógusok állandó utazása naponta több órát vesz igénybe. Reggel és délután van buszjárat, és aki nem kocsival jár, ezek menetrendjéhez kötött, és mint látjuk, az utazásokkal kapcsolatos elégedett polgármesteri vélekedés ellenére máris megvan az első olyan szempont, ami miatt még sem nevezhetjük ideálisnak a tömegközlekedést.

Az állandó utazás miatt is kialakult az a helyzet, hogy a pedagógusok gyakorlatilag nem épülnek be szervesen a helyi közösségbe, kevésbé tudják tartani a kapcsolatot a szülőkkel. Látszik ez abból is, hogy létezik ugyan a családlátogatás intézménye, de keveset alkalmazzák, csak jelentős probléma esetén keresik fel otthon a családokat. Az igazgató szerint a *„szülőknél rosszul esik”*, ha otthon akarnak velük beszélni, mert ekkor rögtön valamilyen problémára gondolnak, illetve szégyellik szegényes körülményeiket. Nyilván ezek a szempontok is szerepet játszhatnak a távolságtartásban, de vélelmezhetően legalább ennyire meghatározó a falusi világot kevésbé ismerő, nem helyi emberek idegenkedése is ettől a közegtől. Dolgozik az iskolában szociális munkás feladatkörben is egy fiatalember (mint másoktól megtudtuk, valójában nem végzett szociális szakember, csak közfoglalkoztatott), talán tőle várhatnánk az intenzívebb *„családgondozást”*, de mint az iskola vezetője fogalmazott: *„őt nem merik kiküldeni a családokhoz, mert félnek, nehogy nagyon kiszekálják”*. Mindezek azt mutatják, hogy meglehetősen formális a kapcsolat a családokkal, a felmerülő problémák megbeszélésére kevés lehetőség van, mert szülői értekezletre vagy fogadóórára általában – teljesen hasonlóan más iskolákhoz – a jobban tanuló és problémamentes gyerekek szülei szoktak csak eljönni.

A szaktanári ellátottság sem megoldott. A tanítók *„feltanítanak felsőbe”*, és a felsősök is kapacitás alapján az alsó tagozatban is tartanak órákat. *„Amilyen emberünk van”* – fogalmazott a megoldások tekintetében a vezető. A település esetében nem működik az óraadók

intézménye sem. A központosítás után terjedt el, hogy a tankerületen belül, a kisebb óraszámú tárgyaknál – ahol nem tudnak státuszba venni senkit az alacsony óraszám miatt –, átjárnak egyik iskolából a másikba a szabad kapacitással rendelkező pedagógusok. Itt azonban, egy távol lévő település esetében, ez nem megoldható, és gazdaságilag sem kifizetődő. *„Mi is próbáltuk, de nem volt jó, mert nem bírt a gyerekekkel. Mert nálunk az a nagy baj, hogy a roma gyerekeknek kell két-három év, amíg elfogadják a tanárt, a pedagógust is. Míg megismerjük egymást mi, a pedagógus is meg a gyerekek is, és ide becsöppen valaki, akkor még nem biztos, hogy tud tanítani, bármilyen szakos is”* – részletezte a problémát az igazgató.

Az iskolába a 2013/14-es tanévben 141 tanuló járt, fele-fele arányban alsó- és felső tagozatra. Minden évfolyamon egy osztály volt. Ebből a 141 gyerekből mindösszesen 3 nem roma volt, és nem azért csak ennyi, mert a többieket elvitték más iskolába, hanem azért, mert nincs több iskoláskorú nem roma gyerek a településen. Az egész napos iskola bevezetésének a megszervezése a szaktanári ellátottsághoz hasonlóan problémás, a kevés pedagógus miatt szinte lehetetlen. Így délutánra 60 gyerek marad mindösszesen három csoportba szervezve, 30 gyerek megy a tanodába – erről a későbbiekben még szó lesz –, a többiek esetében pedig „megbeszélték”, hogy a szülők kéri a felmentést a délutáni foglalkozások alól. Az igazgatónő szerint a létszámhiany miatt egyszerűen nem tudják máshogy megoldani a dolgot.

Az igazgatónő szerint nincsenek jelentős problémák a gyerekekkel a rossz társadalmi-anyagi helyzet mellett sem. Nincsenek nagyobb problémák, mint más, hasonló társadalmi közegben működő iskolákban. Nagyon ritka a gyermekvédelmi beavatkozás, nincs kábítószerezés, mert egyszerűen nincs rá pénze a gyerekeknek, és büszkén említette, hogy abban az évben még egyszer sem kellett rendőrt hívniuk. Betörés ugyan néha előfordul, de igazából nem visznek el semmit, szerinte inkább csak heccből csinálják a már iskolából kikerült fiatalok, mert legutóbb sem vitték el például a laptopokat, de megették az összes csokoládét. A 2014-es ballagáson ott volt a tankerületi igazgató is, és nagyon elégedett volt a gyerekek viselkedésével, öltözködésével, az elhangzott műsorral is. Szerinte *„még a magyar iskolákat is bőven verték”*.

A pedagógushiany és a szaktanári esetlegesség azonban erős nyomot hagy a gyerekek teljesítményében. A kompetenciamérések ered-

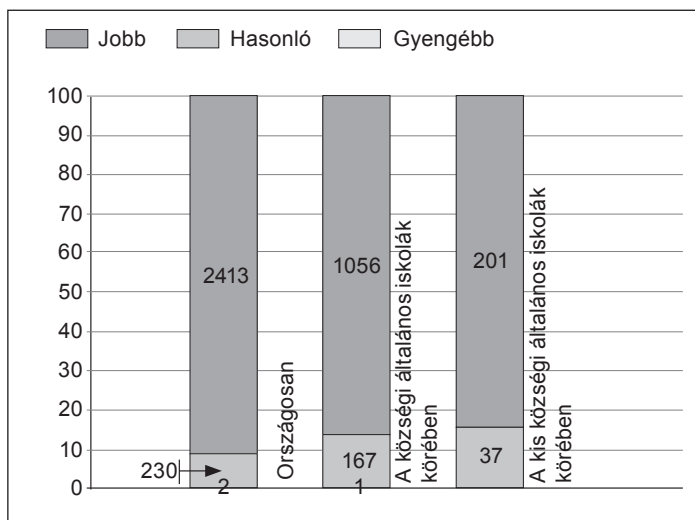
ményeit megtekintve az ország egyik leggyengébben teljesítő iskolájának eredményeit láthatjuk.

Kompetenciamérés eredményei 2013-ban

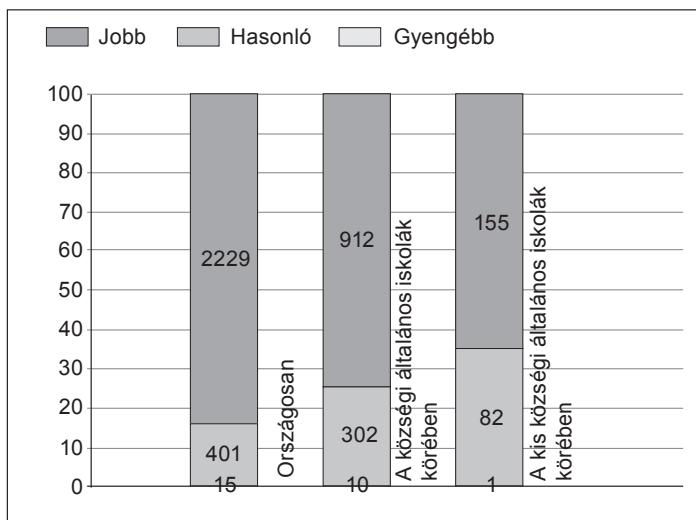
	6. osztály	országos átlag	8. osztály	országos átlag
Matematika	1179	1489	1244	1620
Szövegértés	1236	1497	1176	1555

A szignifikánsan jobban, hasonlóan, illetve gyengébben teljesítő telephelyek száma és aránya (%)

6. osztály matematika

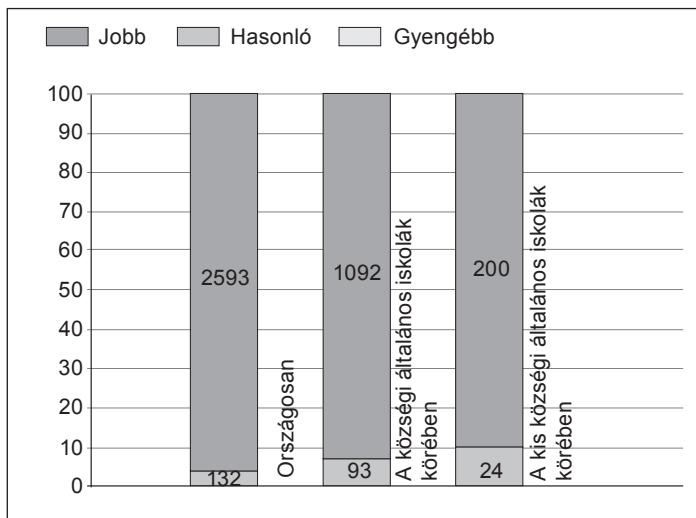

6. osztály szövegértés

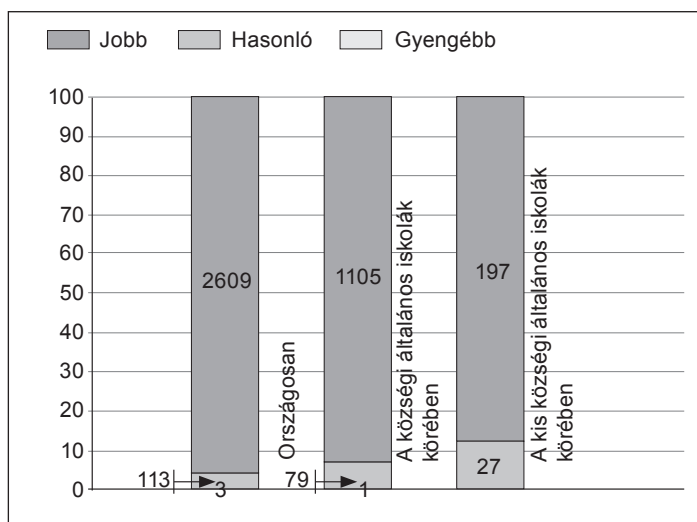

A szignifikánsan jobban, hasonlóan, illetve gyengébben teljesítő telephelyek száma és aránya (%)

8. osztály matematika

8. osztály szövegértés

(Forrás: Az országos kompetenciamérés eredményei.
<https://www.kir.hu/okmfit/>)

Ezt a teljesítményt az igazgató asszony „változónak” mondta. Nagyobb bukások, osztályismétlések legfeljebb csak a jelentős hiányzások miatt lehetnek, ami a gyerekek legfeljebb 5 százalékát érinti. A gyerekek és a családok az iskola sikeres befejezését viszont ünnepként élik meg. Egy általános iskolai ballagás a legnagyobb és talán az utolsó jelentős ünnep egy falusi roma család életében, mivel az esküvők már nem jelentenek hasonlóan kitüntetett fordulópontot az életükben, gyakran nem is történik meg a hivatalos házasságkötés. Éppen ezért messze erőn felül próbálják megszervezni a ballagást és a hozzá kapcsolódó mulatságot. Ünnepi ruha, ajándékok, a rokonság összehívása és lakodalom jellegű mulatozás jellemzi. Ennek a következménye pedig a további eladósodás. A nem roma családok nehezen értik ezt – itt és az ország más területein is –, nehezen felfogható, hogy valakinek a sikerei befejeződnek 14-16 éves korában, és legalább egyszer az életben meg kell mutatni, hogy ő is valaki.

A gyenge teljesítménynek látszólag ellentmond az a tény is, hogy az általános iskolát végzett gyerekek szinte kivétel nélkül megpróbálnak továbbtanulni. Sőt, szinte mindenkit felvesznek valamilyen

középiskolába is. Többségében persze valamilyen szakképzésről van szó, érettségít adó iskolák nagyon ritkán kerülnek szóba. Ha a gyerek és a szülő álmai idáig terjednek, gyakran maga az iskola próbálja meg lebeszélni őket erről a tervről, mert semmilyen tekintetben nem tartják reálisnak ezt azt elképzelést. Nem sikerülhet, mert az általános iskolában megszerzett tudás nem tűnik elegendőnek egy érettségi irányába képző intézménybe, és nem sikerülhet anyagi okok miatt sem, mert a középiskolával járó költségeket a tapasztalatok szerint úgysem tudják viselni a szülők. *„Itt már álmai sem lehetnek a gyerekeknek”*– közli a realitást az iskola vezetője.

A megcélzott középiskolák mind másik településen vannak, így oda mindeknek utaznia kell. Így kerül az érdeklődés középpontjába a szikszói szakképző iskola, ahol leginkább a fodrász szakmát szeretnék többen is elsajátítani, de különböző ipari szakmák is szóba jöhetnek. Többen mennek a szintén szikszói Abakusz iskolába is, ahol főleg szociális gondozónak vagy mezőgazdaságban tevékenykedőnek tanulhatnak. De ugyanígy az érdeklődés homlokterében van a kazincbarcikai Don Bosco iskola, az alsószolcai Dr. Ámbédkar iskola, illetve több, Miskolcon működő, főleg ipari szakmunkásokat képző iskola is.

Nagy a vonzereje az iskoláknak a különböző programokból ígért vagy a jogszabályok által biztosított ösztöndíjak lehetősége miatt is, ami valamiféle esélyt villant fel a továbbtanulni szándékozókra; így a főként tanulmányi eredménytől függő, nyáron is járó ösztöndíj, ami elérheti a havi 10 ezer forinttól akár a 30 ezer forintig terjedő összeget is. Ehhez persze nagyon jó tanulmányi eredmény, kevés hiányzás, kifogástalan magatartás és még más elvárások is megfogalmazódnak.²⁴

A legtöbben kollégiumi elhelyezésre nem gondolnak. Nehezen szakadnak ki az addigi zárt közegből, vagy nincs is az iskolának kollégiuma, illetve nem laknak olyan messze, hogy kollégiumi férőhely járna számukra. Ha mégis beköltöznek, mondjuk egy miskolci iskola

²⁴ Szakképzési Útmutató, 2015. Továbbtanulási tájékoztató. Szakiskolák. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CB8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fbokik.hu%2Fhu%2Fletoltes%2F30995%2Ff6ebd&ei=MOF0VcTeL4SNsgGzzYHQDQ&usg=AFQjCNElQZD8_3LPwi3cqbUk30sM61yzdw&sig2=V9vyReP4ikRhqw8MZRkRPA

diákotthonába, legtöbbször a beilleszkedés nehézsége, illetve a szülői aggodalmak miatt inkább rövid időn belül a bejárást választják. A bejárások legnagyobb kihívása azonban az utazás, több szempontból is. Az iskolába történő bejárás és hazautazás naponta legalább 4-5 órát elvesz a fiatalok életéből, nagy fáradtsággal jár. Ráadásul drága is, egy havi diákberlet ára például Miskolcra 5 ezer forint körül van, ami egy 22 ezer forintból gazdálkodó családnak tetemes kiadás. És ebben még nincsenek benne a járulékos kiadások, az étkezés, a tanfelszerelés stb. A fiatalokkal és a családokkal folytatott beszélgetések alapján ez az a pont, ahol megbicsaklik a legerősebb akarat is. A sok fáradtság, ami az utazással jár, a szegénység lassan felőrli a kitartást, és a 16. életév betöltése után a legtöbb gyerek gyakorlatilag kimarad az iskolából, és hazamegy vegetálni a falujába, a szüleihez hasonlóan. Valószínűleg ennek a következménye az interjúkban többek által is megfogalmazott vélemény, miszerint: *„Régebben, itt úgy megélt a cigányság és a falusi parasztság, hogy itt nem volt soha semmi gond. Minden roma családban a gyerekek keresztszülei magyarok voltak. Akkoriban a romák és nem romák is ugyanúgy dolgoztak. Manapság ez már nem jellemző. A romák nem dolgoznak, 16-17 évesen férjhez mennek.”* Nem dolgoznak, mert nincs megfelelő iskolai végzettségük, és nem dolgoznak, mert nincs semmilyen munka a közmunkán kívül. Marad az önbecsapás, amely szerint a családi pótlékból meg lehet élni.

Akinek képességei lehetővé teszik, a szülők pedig valamilyen módon megoldják az anyagi támogatást, nagyobb eséllyel végzi el a középiskolát. A szakmaszerzés vagy érettségi után gyakorlatilag már nem is mennek haza a faluba, legfeljebb csak látogatóba, és a család pontosan tisztában van ennek a döntésnek a racionalitásával.

„– Gondolkodtak azon, hogy elköltöznek?

– *Tervben van, hogy elköltözünk.*

– *Hová?*

– *Ahol a férjem dolgozik.*

– *Nem fog hiányozni a falu?*

– *Dehogynem, minden, a családom... azért itt éltem 32 évig. Ahhoz, hogy a gyerekeimnek jobb életük legyen, el kell innen mennünk. Az én lányom még csak 10 éves, de már olyan tervei vannak, hogy fodrász, pincér szeretne lenni. Sok álma van, de ez jó, mert ha nem lenne, akkor az lenne a baj.”*

Hasonlóan gondolkoztak azok a nem romák is, akik még a településen maradtak, a gyerekeik viszont már elköltöztek.

„– Hova jártak tanulni a gyerekek?

– Miskolcra járt kettő és Kazincbarcikára a harmadik. Az általános iskola Bodzáson volt, gimnáziumba járt a legnagyobb. Látták az apjukat, és ezek mind szerelők akartak lenni. Sőt a három fiú egyszer egy délután elkezdtek beszélgetni, és mondták, hogy olyan ember, mint a mi apánk, nincs a faluban. ...

– Mind a hárman továbbtanultak?

– Az egyik fiam szakmát tanult, a másik leérettségizett és diplomás lett, és a harmadik esztergályos.

– Nehéz volt finanszírozni a tanulmányaikat?

– Bizony nehéz volt, nem volt könnyű. Ősszel elmentek és karácsonykor jöttek haza. De most már akkor se nagyon.”

Nyilvánvalónak tűnik ezekből a példákból is, hogy ebből a társadalmi közegből, nyomorgásból kitörni csak egyetlen úton, a magasabb iskolai végzettség megszerzésével lehetséges. Tehát akkor az alapkompenciákat kell megerősíteni, mert ha az anyagi helyzet lehetetlenségét sikerül valahogy leküzdeni, akkor lehet esély a középiskola sikeres elvégzésére. Mivel maga az oktatási rendszer Magyarországon jelenleg nem esélykiegyenlítő, és ezen a településen a hivatalosan bevezetett egész napos oktatást sem sikerült megszervezni az ismertetett okok miatt, szükség van valamilyen kiegészítő lehetőségre. Más településekhez hasonlóan Bodzáson is „kitalálták” és létrehozták a tanodát.

A TANODA

Egy 2005-ben megfogalmazott szakmai anyag szerint a tanoda „*olyan intézmény, amely iskolán kívüli foglalkozás keretében a halmozottan hátrányos helyzetű tanulók, közülük is főként a hátrányos megkülönböztetés miatt még nehezebb helyzetben lévő romák iskolai sikerességét, továbbtanulását kívánja elősegíteni, ezáltal javítva későbbi esélyeiket a munkaerőpiacon való érvényesülésre és a társadalmi integrációra.*”²⁵

A tanoda célja tehát egy olyan iskolán kívüli esélykiegyenlítő rendszer létrehozása, amely elősegíti a sikeres iskolai előmenetelt, pontosabban megpróbálja kiegészíteni, hiánya esetén pedig pótolni azokat a tanulással, szocializációs problémákkal összefüggő pedagógiai munkát, amelyet az iskola nem tud a tanulók számára nyújtani. Ebbe beletartozik nem csak a tanulási tevékenység, a lecke elkészítése, hanem a sokoldalú kompetenciafejlesztés, a tehetséggondozás, a középiskola esetén a korai iskolaelhagyás megakadályozása. Az egyénre szabott fejlesztési igényekből kiindulva olyan önsegítő közösségfejlesztés, amelynek célja végső soron az esélyegyenlőség megteremtése, a társadalmi integráció sikeressé tétele.

Bodzáson és néhány környező településen, a görög katolikus egyház összefogásával egy TÁMOP program támogatásával indult el a tanodaprogram 2013 végén, amellyel most először próbálkoznak a településen. A több településre irányuló, komplex program keretében szétosztott nem kevés – több mint 500 milliós – összeg lehetőséget teremtett Bodzáson arra, hogy felújítsanak és felszereljenek számítástechnikai és egyéb eszközökkel egy közösségi központot az egyház kezelésében, és ott elhelyezzenek 30 gyereket az iskola utáni

²⁵ Kerényi György (szerk.): *Tanodakönyv. Javaslatok tanodák szervezéséhez.* Budapest, Sulinova Kht, 2005. 15. o.

foglalkozások megtartására. Mint korábban jeleztük, tulajdonképpen ez is egyfajta „megoldása” az egész napos oktatásnak. Bár két dologra feltétlenül érdemes odafigyelnünk. Egyrészt az iskolából a legjobb képességű gyerekeket, a legkevésbé problémás, legjobban tanuló fiatalokat választják ki, és mintegy jutalomként kapják a tanodába járás lehetőségét. Ez több szempontból is motiváló tényező. Külön programok, délutáni foglalkozások, számítógéphasználat, akár kirándulások az egyszerű, sok napközi által folytatott „gyerekmegőrzés” helyett. Másrészt a tanoda együtt jár egy bőséges, kiegészítő étkezési lehetőséggel is, ami korántsem elhanyagolható ebben a szegény környezetben. Mindezek miatt komoly vetélkedés, presztízshare folyik a gyerekekre figyelő, nekik a legjobbat akaró szülők között ennek a lehetőségnek a megragadására. Ottlétünkör beszélünk olyan szülőkkel is, akik nehezményezték, hogy az ő gyerekeiket „nem vették be a tanodába”, így lemaradnak sokféle lehetőségről. Összességében tehát igen nagy igény van erre, az iskolarendszer hiányait pótló, nevelési formára.

Nem felejtkezhetünk el arról sem, hogy a tanodában a gyerekekkel foglalkozó néhány pedagógus közül hárman a helyi általános iskola tanárai. Tehát a „kiszervezett” gyerekekkel jön a tanárok egy része is, ami nyilvánvalóan hozzájárul a délutáni pedagógushiányhoz az iskolában. Ez a helyzet nem csak Bodzásra jellemző. Más településeken is megfigyelhető, hogy az iskolában el nem végzett feladatokat délután a tanodában – természetesen külön díjazás mellett – ugyanazok az emberek próbálják, gyakran sikeresen elvégezni, akik ezt nem tudták megtenni az iskolai keretek között.

Egyébként is furcsa helyzetet teremt az országban az egész napos iskola rendszerének bevezetése, mert újra kellett értelmezni a tanodák időbeosztását. Alapvetően csak 16 óra után kezdődhetnének a tanodai foglalkozások, hiszen, a jogszabály előírása szerint addig az iskolában kellene lenni a gyerekeknek, és csak kivételes esetben kérhető ez alól felmentés a szülők által. Ebben a faluban azonban azt tapasztaltuk, hogy a tanodai foglalkozás a délutáni iskola helyett működik, azaz „kiszervezték” a feladat egy részét civil keretek közé. Nyilvánvaló, hogy az elkövetkező években sok helyen újra kell gondolni a tanodák szerepét, ha jogszerűen akarnak eljárni. Az oktatási rendszer állapotát tekintve úgy tűnik, hogy még jó ideig szükség lesz erre az esélyteremtő programra, és az újból kiírt pályázatok a kormányzat

részéről is erre a felismerésre utalnak. Vigyázni kell azonban arra, hogy ezek az intézmények ne a cigány gyerekek „lerakatai” legyenek, amelyek lényege, hogy az iskolák megszabadulnak az általuk problémásnak tartott gyerekektől.

Ezt a fajta tehetséggondozást, a legjobb tanulók segítését, amit Bodzáson is láttunk, jónak tartjuk. Kevésbé jó viszont az, hogy kiesnek ebbel a körből a leginkább segítségre szorulóak. Segítséget kapnak, helyesen, azok, akik talán továbbtanulnak, nem kapnak segítséget viszont azok, akiknek az általános iskola elvégzése is komoly kihívást jelent. Feltétlenül meg kell találni az egyensúlyt a kettő között, mert egy ilyen kis településen komoly társadalmi változást elérni nem csak az elit nevelésével – melynek tagjai a tapasztalatok szerint a sikeres iskolai pályafutás után nem jönnek vissza a faluba –, hanem az iskolázottsági szint kis lépésekben történő, általános emelésével lehet elérni.

Ejtenünk kell néhány szót még a faluban lévő oktatási intézmények jövőjére vonatkozólag is. Miután a KLIK átvette az iskolát az önkormányzat fenntartásából, a polgármester szerint a település megkönnyebbült. Ez bizonyos szempontból érthető, mivel forráshiányos kistelepülésről van szó, és a falu vezetőinek nincs olyan szellemi kapacitásuk, amellyel érdemben irányt tudnának mutatni a helyi oktatás jövőjével kapcsolatban. Sőt, igyekeznek megszabadulni az óvodától is. A település vezetőjének elmondása szerint 2014-ben már tárgyalásban álltak egy olyan alapítvánnyal, amely a Magyar Iszlám Közösség intézményeként működött, és a környéken sorra veszik át a forráshiányos önkormányzatoktól a szociális és oktatási intézményeket. A település vezetői bíztak a tárgyalásokban, s bizalmukat tovább növelte a már említett, magát „borsodi cigányvajdának” nevező férfiú közvetítő szerepe, aki a bánya újrainvitása körül is serénykedik. A polgármester szerint, mivel egyházi fenntartású lesz az intézmény – a kistelepülések hasonló „menekülése” máshol is jellemző megoldási mód az egyházak irányba –, jelentős plusz állami támogatás jár az intézménynek, amin „megosztottnak” a településsel, valamint az alapítványiak, az ígéret szerint, nem akarnak beleszólni az eddigi nevelési elvekbe, és megtartják a jelenlegi alkalmazottakat is. A tanodaprogram lejárta után a görög katolikus egyház is szeretné tovább folytatni ez irányú tevékenységét, és újabb pályázatok benyújtásán gondolkodik. Terveik között megjelent akár az általános iskola átvétele is, miként az már megtörtént más, környező településen.

A GÖRÖG KATOLIKUS EGYHÁZ SZEREPE A TELEPÜLÉSEN

A nagy történelmi egyházak az elmúlt években, évtizedekben örvendetes módon Magyarországon is feladatot találtak maguk számára a romákkal kapcsolatos társadalmi integrációs feladatok tekintetében. Ezek között sok, fontos kezdeményezés található az oktatás területén is. Így például az egyházi fenntartású, felsőfokú tanulmányokat segítő szakkollégiumok előremutató, a roma értelmiségi réteg kialakításában játszott szerepe mára sokak számára nyilvánvaló tény. Persze vannak még olyan területek, amelyek sokkal több vitára adnak okot.²⁶ Sok tisztáznivaló van még az egyházakon belül is a szegregáció – integráció mikéntjének a vonatkozásában, ám az kétségtelen tény, hogy az egyházaknak fontos szerepe lehet a drámaian társadalmi perifériára sodródott cigány emberek oktatási színvonalának emelésében, a munkaerőpiacra történő eljuttatásában, így összességében a középosztályosodás megindulásában.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében több településen is oktatási programokat indított a görög katolikus egyház, sőt, van olyan gettósodott falu is, ahol már átvették az általános iskola fenntartását és működtetését. Bodzás esetében is megfogalmazódtak ilyen tervek, ehhez azonban előbb olyan egyházközösséget kell létrehozni, amelynek aktív tagjai a romák is.

Miként a történelmi visszatekintésből is kiderült, a településen már évszázadokra visszamenőleg létezik a görög katolikus egyházközség. Ennek a tagjai azonban, a legutóbbi néhány évtizedet vagy évet leszámítva, alapvetően a helyi ruszin lakosok voltak. Felgyorsult asszimilációjuk után is a nem romák jelentették a tagságot. A megmaradást elősegítette, hogy a környék egyik legszebb templomával rendelke-

²⁶ Vö.: a görög katolikus egyház vitatott szerepe a nyíregyházi, Huszár-telepen működő, szegregált iskola újrainvitásában.

tek, egy hozzá kapcsolódó, mindennapi használatra szánt kápolnával, illetve több egyházi ingatlannal is. A faluban élt több évtizeden keresztül a kápolnával szembeni ingatlanban a parókus, akit mindenki ismert a faluban, a társadalmi közeg szerves része volt. Az elmúlt évtizedben többször változott a személye, ez nyilvánvalóan nyomott hagyott a helyi egyházközség szervezetségén, állapotán is.

2013-ban új, fiatal lelkész került Bodzásra, amely sok lehetőséget jelenthet a jövőre nézve a helyi közösség számára. A fiatal, alig 30 éves papot néhány éve szentelték fel és komoly karrier kezdetén állt, hiszen püspöki titkár, majd hivatalvezető-helyettes is volt. Azt nem sikerült kiderítenünk, hogy mennyire jelent törést vagy új kihívást egyházi karrierjében egy ilyen típusú szolgálat Bodzáson. Miként fogalmazott: *„püspök atya azzal a szándékkal, próbaként helyezett ide, hogy meg tudjuk-e találni a kulcsot a zárba a cigányság felé egyházi téren. Mert tulajdonképpen ez a falu régen nagyon vallásos volt.”* Megfogalmazása szerint fontos cél, hogy kialakuljon egy olyan egyházközség, amely el tud tartani egy papot. Persze ehhez jelentős hatást kell gyakorolni a helyi közösségre. A beszélgetésinkben, interjúinkban szinte mindenki vallásosnak mondta magát, bár ez korántsem járt együtt a vallásgyakorlással. Körülbelül a falu 10 százalékát nevezte vallásgyakorlónak a fiatal lelkész is, mint fogalmazott: *„tehát van még mit hova javítani”*. A hétköznapi istentiszteleteken mi 8-10 embert tudtunk megszámolni, többségükben idősebb, nem roma asszonyok voltak.

A fiatal pap megjelenése, a tanoda elindulása – amelyben jelentős szerepet vállal személyesen is –, természetesen hatott a vallási életre is. 2014-ben újra volt elsőáldozás, ahol közel húsz cigány gyerek vett részt a szertartáson: *„...van sok keresztelezés is, elsőáldozás is, habár ma már ezt csak hagyományból tartják, inkább a ruha a lényeg meg az ehhez hasonló dolgok”* – mondta a hétköznapi vallásosságról. Hozzátehetjük azt is, hogy nyilvánvalóan jó kapcsolatot kell ápolni a pappal annak is, aki nagyobb eséllyel szeretne helyet biztosítani gyereke számára a tanoda által nyújtotta lehetőségek kiaknázásában.

Többen sérelmezték azonban azt, hogy az új pap, akinek fiatal felesége és kisgyereke is van, nem költözött a faluba, a paplakba, hanem egy szomszédos, cigányok által nem lakott településen, kényelmes körülmények között rendezkedett be. Ez valószínűleg hosszabb távon nehezíteni fogja az ettől a számára furcsa közegetől való idegenkedésének a legyőzését, illetve a helyi társadalomba történő szerves

beépülését, az arra való hatásgyakorlását. Összességében fontos és hasznos szerepe lehet az egyháznak a falu életében, a társadalmi integrációban, csak kérdés, hogy mennyire sikerül megteremteni az állandóságot, a szimbiózist, amely kiépíti a bizalom légkörét, az együttgondolkodás távlatait, s lesz-e Bodzásnak is „tiszije”, mint Alsószentmártonnak, és épül-e erre olyan felépítmény, mint ott.²⁷

²⁷ Alsószentmártonban Lankó József katolikus plébános évtizedek óta teljesít szolgálatot, és így nemcsak a magyarországi cigánypasztoráció meghatározó alakja, hanem az a személy is, aki nélkül a falusiak élete elképzelhetetlen lenne napjainkban a kiépült intézményrendszerrel együtt.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Bodzás olyan település a 21. század Magyarorszáján, ahol a II. világháború utáni lassú fejlődés eredményeit – ami inkább volt proletarizáció, mint polgárosodás –, a rendszerváltozás utáni gazdasági-társadalmi átrendeződés pillanatok alatt maga alá temette. A 80-as években meginduló elvándorlás a munkahelyek hirtelen és teljes megszűnése után nem csak felgyorsult, hanem végletesen átrendezte a helyi társadalom szerkezetét. A szakmával, magasabb iskolai végzettséggel és némi anyagi lehetőséggel rendelkező, lassan asszimilálódó ruszin lakosság helyét fizikailag is átvették a településen az addig elkülönülten élő cigánytelepiek, és a településre beköltöző más roma emberek. Az addig a társadalom peremén élő, rosszabb iskolázottsági mutatókkal és alacsonyabb képzettséggel, ámde fiatalabb korösszetétellel rendelkező roma közösség megjelenése „elgettősította” a települést, a spontán szegregáció, a térség sok más településéhez hasonló módon, új helyzetet teremtett.

A rossz infrastrukturális és képzettségi helyzet miatt az elmúlt évtizedekben nem láttak fantáziát a faluban a gazdasági befektetők, így új vállalkozások nem indultak, munkahelyek nem jöttek létre. A korszerű technológia számára nem vonzóak ezek a körülmények. Az egyetlen megélhetési forrás az egyre szűkülő mértékű állami gondoskodás maradt, amely napjainkra már csak a kevesek számára elérhető közfoglalkoztatást jelenti. Ehhez az egyetlen megélhetési forráshoz hozzájutni azonban csak úgy lehet, ha valaki jó viszonyt ápol a polgármesterrel, akit ez a döntési lehetőség élet-halál urává tesz a nyomorgók között. Ha valaki nem szeretne ebben az új típusú feudális rendszerben kiszolgáltatottként élni, megteheti, hogy elköltözik, máshol vállal munkát és kezd új életet. A mozgás és a költözés szabadságának relativitása azonban mindennapi tapasztalat. Hiszen máshol sincs szükség a képzetlen munkaerőre, tehát a faluban maradnak. Ha meg mégis konvertálható tudással rendelkeznek, és ez máshol lehe-

tőséget jelentene az újrakezdésre, az anyagi tartalékok híján szintén nem tudnak elköltözni, tehát a faluban maradnak. Lassan megszőnnek a kitörési pontok.

Az egyetlen esélyt a fiatalabb generáció számára a magasabb iskolai végzettség megszerzése jelentheti, vagy inkább jelenthetné. A rosszul teljesítő helyi iskola azonban eleve szűkíti azok lehetőségeit, akik a továbbtanulásra komolyan gondolnak. Az anyagi lehetetlenség, az utazási és más járulékos költségek még azok akaratát is megroppantják, akik eleinte elég elszántak voltak a változtatásra. Azok a szerencsés, ritka kivételek pedig, akiknek mindezen hátráltató körülmény ellenére sikerül piacképes végzettséget és ezzel jobb életesélyt szerezniük, úgy elmennek a faluból, hogy többet vissza sem néznek. Nem maradnak olyanok, akik aztán mobilizálhatnák a többieket. Marad a mélyszegény, egymást gyűlölő emberek tömege, beletörődve a megváltoztathatatlanba.

Mit lehetne esetleg mégiscsak tenni, ha nem akarjuk beletörődötten pusztulásra ítélni az ilyen típusú településeket? Több lehetőség is adódhatna. Egyrészt szóba kerülhetne a falu teljes reorganizációja, újjászervezése, fizikai és szellemi „felújítása”, közösségépítés, befektetések, munkahelyek. Persze ez olyan nagyságrendű feladat lenne, amelyet erőteljes állami és egyéb más források bevonásával, sok munkával lehetne csak megvalósítani. Ebből következőleg erre gyakorlatilag nincs remény, figyelembe véve, hogy hány település szorulna ilyen lehetőségre Magyarországon. Egy szerényebb, reálisabb megoldás lehetne viszont az oktatási rendszer extrém mértékű megerősítése, „példaértékű”, közösségfejlesztő és a közösségre hatni tudó emberek nevelése. Az ő sikereik esetleg mobilizálhatják a lakosság többi részét is. Természetesen ez is rengeteg pénzbe kerül, és eltart legalább egy generáció életén keresztül. Sőt, féltő, hogy a hirtelen meginduló fejlődésre adott válasz az elköltözés lenne az „öntudatra ébredt” emberek esetében. Végül még szerényebb keretek között gondolkodva az élére állhatna a társadalmi mobilizációnak a helyi egyház is. A befogadás üzenete, az egyenlő esélyek és a realitásokhoz igazodó közösségépítés megadná a reményt arra, hogy legalább a gyerekeknek lehessenek álmjai.

INTERJÚRÉSZLETEK

Idős roma férfi, illegális kereskedő

- Itt születtem Bodzáson, 1941-ben.
- A szülei is itt éltek?
- Igen, mindenki itt lakott.
- A szülei mivel foglalkoztak?
- Az én édesapám pásztoreMBER volt.
- Régebben több munkalehetőség volt Bodzáson?
- Volt a kőbánya, ami üzemelt, így találtak munkát az emberek maguknak.
- Milyen családi környezetben nőtt fel?
- Elég nehéz körülmények között, addig, amíg el nem végeztem az iskolát.
- Mi a legmagasabb iskolai végzettsége?
- Asztalos voltam, most már kereskedő, de 10 fillért sem keresek. Kereskedő vagyok... zöldség, ruha, lábbeli. Most ezzel foglalkozom. Nem sok ez sem, de csurran-cseppen.
- Ezzel a kereskedéssel meg lehet valahogy élni?
- Annyi, hogy saját magunk ebből meg tudunk élni.

...

- Ha az embereknek elfogy a pénzük, ide szoktak jönni hitelt kérni?
- Igen, addig rimánkodik, amíg nem adsz neki.
- Megszokták adni ezeket a hiteleket?
- Részben. Most mit tudjak csinálni, megsajnálja az ember.

...

- Hogyan látja a gyerekeinek jövőjét?
- Ezt nem tudja senki sem megmondani, reménykedünk és iparkodunk, hogy nekik meglegyen mindenük. Nekünk már mindegy!
- Milyen a kapcsolata a roma és nem roma emberekkel?
- Nekem nagyon jó viszonyom van a környéken mindenkivel. Járok a nagybanira is, millió barátom van, nem panaszkodom.
- Mi az oka annak, hogy a faluban ilyen sok roma származású lakos van?
- Régebben nem voltak ilyen sokan. Nagyobb volt a romák születési aránya, és sokan költöztek ide roma származású családok. Ezért nincsenek itt magyarok, elköltöztek.
- Felesége mivel foglalkozik?
- Feleségem háztartásbeli, és ő az eladó a kereskedésünkben. Ez a mi munkánk. Nyugdíjasok vagyunk mind a ketten.

...

...

- Mennyire vallásosak? Szoktak a falu kápolnájába járni?
- Persze, szoktunk. Nagy ünnepekkor, minden búcsú alkalmával vagy ehhez hasonló alkalmakkor. Rettenetesen fontos a vallás számunkra. Ebbe nővünk fel.

...

- Mióta működik a kereskedés?
- 1985 óta.
- Gondolkozott már arról, hogy egy legális üzletet, kereskedést nyitna?
- Nem, mert így nekem sokkal jobb terület szempontjából. Aki idejön, az úgy is tudja, hogy itt lakom.
- Honnan hozza az árut?
- Nagybani, Szlovákia, Nyíregyháza. Aki ma már meg akar élni, az megy, üzletel, bizniszel. Másképp ezt nem lehet, nincs munka.

Nem roma származású, középkorú, nyugdíjas rendőr

- Mikortól volt rendőr Bodzáson?
- 1993 szeptembertől, 1998-ig közmegebízott voltam.
- Előtte hol dolgozott?
- Edelényben voltam nyomozó.
- Mi a legmagasabb iskolai végzettsége?
- Budapesten a Rendőrtiszti Főiskolára jártam.

...

- Aktív szolgálata alatt tapasztalt a faluban valamilyen bűncselekményt?

- Néhány bolti betörés és egy öngyilkosság volt itt Bodzáson. Kiemelkedő bűncselekmény nem volt, nincs potenciális bűnözés.

- Mit tud az iskolai lopásokról?

- Ha esetleg az iskolában lopás volt, akkor az csak az étel miatt lehetett. A mostani fiatalságból hiányzik a fegyelmezés. Fiatal rendőrök csak a közlekedésre koncentrálnak, és a helybeli lakosoktól pedig félnek. Sajnos hiányzik a tapasztalat belőlük. Ha folyamatosan van pénz, akkor nincs gond a faluban.

- Van-e valamilyen megkülönböztetés a falu szélén, illetve a falu központjában lévő cigányok között?

- Aki a faluban lakik, falusi cigány, aki a Szőlős utcában, az pedig sorosi cigány.

Roma házaspár

- A-nak hívnak, Bodzáson születtem, és itt is élek már 32 éve. 10 éve vagyok már férjnél, van két gyermekem, egy fiú és egy lány, egy 10 éves és egy 7 éves. Anyósommal élünk együtt, mivel nincs saját lakásunk. Boldog házasságban élek a férjemmel. Végeztem egy varrónői szakon, elvégeztem egy 7 hónapos gyors- és gépírás tanfolyamot. Azóta már elkezdtem egy számítástechnikai tanfolyamot.

- Szülei mivel foglalkoznak? Élnek-e még a szülei?

- Édesapám még él, 18 évig dolgozott a bányában. Édesanyám meghalt 2 éve, háztartásbeli volt. Az édesanyámnak összetartó szerepe volt a faluban. Édesapámnak 8 általános iskolai végzettsége van.

...

- Gondolkodtak azon, hogy elköltözzenek?
- Tervben van, hogy elköltözünk.
- Hová?
- Ahol a férjem dolgozik.
- Nem fog hiányozni a falu?
- Dehogynem, minden, a családom... azért itt éltem 32 évig. Ahhoz, hogy a gyerekeimnek jobb életük legyen, el kell innen mennünk.
- Van olyan a családban, aki tervezi a továbbtanulást?
- Az én lányom még csak 10 éves, de már olyan tervei vannak, hogy fodrász, pincér szeretne lenni. Sok álmai vannak, de ez jó, mert ha nem lenne, akkor az lenne a baj.

...

- Gyermekkorukban milyen körülmények között éltek?
- Mindenünk megvolt, szintes házban laktunk. A felső szinten édesanyámék laktak. Mindenünk megvolt, édesanyámék mindent megadtak nekünk.

Nem roma, középkorú nő, jelenleg a tanoda mindenese

- Van egy férjem és 3 gyermekem. A férjem legmagasabb iskolai végzettsége általános iskola és jelenleg a közmunka program keretein belül dolgozik. A legidősebbik fiú 18 éves, Miskolcon tanult, most érettségizett, a középső 17 éves lány és az Edelenyi Gimnáziumba jár. A legkisebb 12 éves fiam ide, a bodzási általános iskolába jár.
- Hányan élnek egy háztartásban?
- Öten élünk egy háztartásban.
- A lakást terheli-e valamilyen hitel?
- Nem. 2 szoba van, 1 konyha és 1 fürdőszoba. A családi ház fatüzeléssel üzemel.
- Téli időszakban mennyi pénzt költenek tűzifára?
- Általában 100-120 ezer forint között van a tűzifa összege.
- Mennyi az önök bevétele?
- 210-220 ezer forint havonta.
- Ebből az összegből mennyit fordítanak élelmiszerre?

- 90 ezer forintot.
- Tartanak-e esetleg valamilyen háziállatot?
- Szárnyas, sertés.
- Mit gondol? Önök egészségesen étkeznek?
- Igen. Napi szinten fogyasztunk gyümölcsöt, húst és zöldséget.

Idős, nem roma nyugdíjas néni

- Mióta él itt?
- 1932-ben születtem Bodzáson, azóta itt élek.
- Szülei mivel foglalkoztak, milyen iskolai végzettségük volt?
- Édesanyámnak 6 elemije volt, édesapám 6 elemén kívül elvégezte a 4 polgárit, főkönyvelő lett a tsz-ben és kántor lett 40 évig Bodzáson, kántori oklevelet is kapott.

...

- Beiratkoztam a tanárképzőre, Kisvárdára, de rá egy hétre megszüntették a katolikus iskolát. Édesapám államiba meg nem adott, így maradtam le. Utána elvégeztem a négy polgárit, egészségügyi rendelői intézeti asszisztens képzésem van és a rendelőben dolgoztam, mint asszisztens.

- Meddig dolgozott a rendelőben?
- 26 évig, mert akkor nem mentem dolgozni, amíg a gyerekek aprók voltak. Nem beszélve arról, hogy kettő évet innen Bodzásról jártam be Miskolcra iskolába és dolgoztam, emellett 3 gyerekem volt, nem volt könnyű. Indultunk 120-an és 70-en vizsgáztunk le.

...

- Ön a férjével 3 gyereket tervezett?
- Éltem-haltam a gyerekekért, a férjem sosem nyilvánította ki, hogyan viszonyul hozzám, de mindenesetre engem nagyon szeretett. Úgy képzeljék el, nekem 4 terhességem volt, amiből az első méhen kívüli, ami 24 óráig halva volt bennem, éjfélkor elindult a vérzés, reggel 6-kor kerültem be a kórházba és 12-kor szaladtak velem a műtőbe, kettő perccel múlt az életem, mert elvéreztem volna.
- Mit mérlegeltek gyermekvállalás előtt?

– Őszinte legyek, ez nekem az eszemben sem volt. Örültem anyyira nekik, hogy nőnek fel, vagy majd mi lesz velük. Ez az őszinte véleményem.

...

– Ez a ház milyen környéknek számít a falun belül?
– Szerintem ez egy nagyon jó környék. Egy az, hogy falu végén vagyok majdnem, tehát forgalom nincs és zsinat sincs.
– Mikor épült a ház?
– 1962-ben.
– Mióta élnek itt?
– Házasságunk után 1962-ben tavasszal kezdtük építeni és ősszel már bele is költöztünk.
– Milyennek ítéli a ház állapotát?
– Megfelelő, igyekszünk, igyekeztem mindig, ami tönkremegy, mindig kijavítani.
– Hitel terhelte a házat, amikor építették?
– Igen, akkor 38000 Ft-ot vettünk fel és 9000 Ft kézpénzem volt. Keservesen és nagyon sok idegességgel, de felépítettük a házat.

...

...

– Ön szerint a faluban van-e romáknak saját kultúrája, tartják-e még a hagyományokat?
– Nem nagyon tartják ők már! ... Csak egy példát: mikor meghalt egy ember és az este virrasztottak, utána meg táncra perdültek, az atya temette a halottat és szóvá tette, hogy ez nagyon helytelen és meg akarták verni a temetésen. Visszatérve a kultúrára meg a gondolkodásra, tudja, mivel én a rendelőben dolgoztam, ők a bányába jártak dolgozni. Minket a szüleink sosem tanítottak arra, meg én sem a gyerekeimet, hogy a cigányokat gyűlöljék. Az én fiaim úgy tisztelték, becsülték őket, azokban nincs cigányellenesség. Meg bennem sem. Na, most nekem, ami fáj, hogy én észrevettem a rendelőben azt, hogy oly buták voltak, hogy például szegények a bányába jártak, beláttam azt, hogy nehéz munkakörülmények között persze, hogy ha már nem bírta, jött 3-4 napra táppénzre, de nem merték énelőttem kérni megvárták azt, amíg én hazajövök. Arra nem gondoltak, hogy mikor reggel be-

mentem, az én asztalomon volt a táppénzes papír, akkor meg nekem ez fájt, hogy lehettek oly buták...

...

- Gazdagnak vagy szegénynek tarja magát?
- Szegénynek.
- A jövedelme mekkora részét költi élelmiszerre?
- Körülbelül a felét. Harminc éve egy ruhát nem vettem.
- Hányszor étkezik egy nap?
- Háromszor.
- Jár szűrésekre rendszeresen? Az orvos kimegy Önhöz?
- Itt amilyen orvosi ellátás van. Szinkumár (syncumar) szedek és Edelénybe járok vérvételre, mivel trombózisom volt, amíg élek, szednem kell a vérhígítót.
- Milyen betegségek jelentkeznek általában a felnőtteknél?
- Sajnos van elég a nem cigányok között is. Inkább a rák van jelen, az viszi el az embereket.

...

- Mióta jár Ön templomba?
- Kiskorom óta, mindennapos áldozó vagyok. Egész nap imádkozom, ez nyugtat meg, ha nem imádkoznék, már megőrültem volna a négy fal között. Rengeteg gyönyörű imáim van, ezzel eltelik a napom.

A falu papja

- Én tavaly augusztus, vagyis inkább szeptember óta dolgozom itt görög katolikus lelkészként. Pontosabban helyettes lelkészként, ami nem azt jelenti, hogy valakit helyettesíték, hanem inkább parókus vagyok. Tulajdonképpen püspök atya azzal a szándékkal, próbaként helyezett ide, hogy meg tudjuk-e találni a kulcsot a zárba a cigányság felé egyházi téren. Mert tulajdonképpen ez a falu régen nagyon vallásos volt.

- Ez tulajdonképpen egy próba?
- Igen. Meglátjuk, hogy tudunk-e mozdítani ebbe az irányba. Tehát, hogy van-e értelme. Meg, hogy kialakulna-e itt olyan egyházköz-

ség, ami el tud tartani egy papot. Ez egy teherterhelés az egyháznak is anyagilag, hogy papja legyen.

– Vallásgyakorlók-e az itt élők?

– Hát vannak azért egy jó páran, főképp magyarok, van sok keresztesítés is, elsőáldozás is, habár ma már ezt csak hagyományból tartják, inkább a ruha a lényeg meg az ehhez hasonló dolgok.

– Mikor tűnt el az emberek életéből így a vallás?

– Nem látták már a szüleiktől sem. Nem jártak. Nem kapták meg a lényegét. De egyébként még nincs semmi veszve. 8-10 ember mindig szokott lenni.

– Akkor mondhatjuk, hogy fontos a vallásgyakorlás?

– Inkább úgy fogalmaznék, hogy a vallásosság. Körülbelül a falu 10 százaléka vallásgyakorló, tehát van mit még hova javítani. Nem zárkoznak el a dologtól, nyitottak.

– Az embereknek mit tud nyújtani?

– Reményt, kitartást, lelki megerősödést, hogy a nehéz helyzetekben is tartsanak ki, és boldoguljanak. Megnyugtató tudunk adni azáltal, hogy elmegyünk megszentelni a házat, kegytárgyakat hagyunk nálunk, és ezáltal a félelmeik eltűnnek. Aztán egyre kevesebben hallnak meg szentségek nélkül. Ez is nagyon jó jel arra, hogy nyitottak az egyház felé. Persze ez még mindig nem vallásgyakorlás, de úgy érzem, jó úton haladunk.

...

– Mit gondol a faluról?

Pozitív véleményem van, szeretek itt lenni, jó a közösség. A hitet kéne újra felfedezni az embereknek.

– Ön szerint milyenek itt az emberi kapcsolatok?

– Úgy gondolom, igen nagy az összetartás. A gyerekek egyre udvariasabbak, családcentrikusak. Igazán konfliktus nem jellemző.

Gimnáziumi tanuló, roma lány

– 16 éve élek már a faluban, nemsokára töltöm a 17. évem.

– Hol tanulsz most éppen?

– Edelényben a gimnáziumban. Most vagyok másodikos.

– Szeretsz tanulni?

- Igen, nagyon.
 - Mik a céljaid? Tovább szeretnél tanulni?
 - Hát minél előbb el szeretnék költözni innen. Rendőr szeretnék lenni.
 - Mi az oka, hogy el akarsz innen menni?
 - Hát a lakosság miatt, az itteni embereket nem nagyon szeretem.
- Meg hát nincs munkalehetőség.
- Vannak barátaid? Ők nem hiányoznának?
 - Igen, vannak, de nem sok, és ők is jönni szeretnének velem.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- *A Magyarországon végrehajtott 1893. évi cigányösszeírás eredményei.* Budapest, 1895. (Reprint kiadás)
- *Az Edelényi Kistérség Komplex Fejlesztési Stratégiája.*
http://www.edeleny.hu/kisterseg/komplex_fejlesztési_strategia.pdf
- *Az országos kompetenciamérés eredményei.*
<https://www.kir.hu/okmfit/>
- *Edelényi Kistérség. Borsod-Abaúj-Zemplén Megye, Észak- Magyarországi Régió. Kistérségi helyzetelemzés.* MTA-WSA 2012.
http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/Kistersegi-tukor_Edeleny_gyek-template.pdf
- Fényes Elek: *Magyarország geográfiai szótára.*
<http://www.fszek.hu/digitdoc/fenyesh/>
- G. Fekete Éva: Cigányok a Csereháton. In: *Észak- és Kelet-magyarországi földrajzi évkönyv.* Miskolc, 1994. 139-154. o.
- Havas Gábor: A kistelepülések és a cigányok. In: Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón.* Budapest, MTA, 1999. 163-204. o.
- *Hivatalos autóbusz menetrend*
http://ujmenetrend.cdta.hu/uj_menetrend/volan/index.php
- Kacsinkó Adrián Gábor: *A csereháti ruszinok története.*
http://www.lib.pte.hu/sites/ptebtkscan/mellekletek/2013_21/2013_21_03.pdf
- Kállai Ernő: *Helyi cigány kisebbségi önkormányzatok Magyarországon.* Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2005.
- Kállai Ernő: Kormányzati romaprogramok a rendszerváltozás után. In: Antal István, Frányó-Keller Katalin (szerk.): *Melyik úton?* Budapest, Jezsuita Roma Szakkollégium, 2014. 34-51.o.

- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971 -2003*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004.
- Kerényi György (szerk.): *Tanodakönyv. Javaslatok tanodák szervezéséhez*. Budapest, Sulinova Kht, 2005.
- Kocsi Károly – Kovács Zoltán: *A magyarországi cigány népesség társadalomföldrajza*. Budapest, MTA PTI, 1991.
- *Magyarország közigazgatási helynévkönyve*. 2014.
http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2014.pdf
- Molnár Judit: *A népesség alakulása DK-Szlovákia és ÉK-Magyarország határmenti térségeiben*.
http://www.uni-miskolc.hu/~ecomojud/publika/debnepes_mj.pdf
- *Népszámlálási adatok a Központi Statisztikai Hivatal weboldaláról*.
http://www.ksh.hu/nepszamlalas/reszletes_tablak
- *Szakképzési Útmutató, 2015. Továbbtanulási tájékoztató. Szakiskolák*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye.
http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CB8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fbokik.hu%2Fhu%2Fletoltes%2F30995%2Ff6ebd&ei=M0F0VcTeL4SNsgGzzYHQDQ&usg=AFQjCNElQZD8_3LPwi3cqbUk30sM61yzdw&sig2=V9vyReP4ikRhqw8MZRkRPA
- Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, Panoráma, 1999.
- Szuhay Péter: A cigányság a legnagyobb magyarországi kisebbség. In: Rózsavölgyi Adél (szerk.): *MultiKultúra*. Másképp Alapítvány, 1996. 31-38. o.
- *WHO: Constitution of The World Health Organization*. Geneva, 1946.
http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf